

מורעות חדשה לאנומליות וללשון - ניצניה של תנועת
השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט

יוסף שיסרית

ספרות ענפה תיארה עד כה את הדירתה והתפשטותה של ההשכלה
האירופית הבללית בקהילות היהודיות במרוקו, במיוחד דרך רשת בתי-הספר
של חברת כ"ח.¹ חברה זו הוקמה, כידוע, בפריז בשנת 1860, ושנתיים לאחר
מכן היא פתחה בקהילת טיטואן שבצפון מרוקו את בית-ספרה הראשון, ובו
התבדלו הלימודים בצרפתית, אולם מתברר שבאותן שנים לערך התחילה
לחלחל לתוך קהילות מסוימות במרוקו ספרות ההשכלה העברית, שפרחה אז
באירופה מתחילת המאה הי"ט, יש לשער שחלחול זה הלך וגבר לאחרי שהגיעו
גליונותיו הראשונים של השבועון העברי המגיד, שהתחיל לצאת לאור בשנת
תרי"ז (1857).² חלחול זה של ספרות ההשכלה ושל העיתונות העברית לא
נשאר תחום קרקע החיים הקהילתיים היהודיים במרוקו, אלא ניתן לו ביטוי
רעיוני וספרותי בכתבותיהם וביצירותיהם של סופרים עבריים שונים במרוקו
של סוף המאה הי"ט, שהושפעו ממה שקראו, והגיבו בהתלהבות רבה
לחידושים ולתמורות שתנועת ההשכלה העברית התכוונה, ואף הצליחה,
להכניס לחיים היהודיים בעולם.

עד עתה נשאר עלום פרק מעניין זה בתולדותיה ובתרבותה של יהדות
מרוקו. להוציא הערות נדירות שבדרך אגב, לא הוקדש כל מחקר לבריקת
מידת תפוצתן של ספרות ההשכלה ושל העיתונות העברית במרוקו בפרט
ובצפון-אפריקה בכלל. השתיקה בעניין זה נתנה מקום לפירוש, כאילו לא
התקיימה כלל התופעה הנזכרת.³

המחקר המוגש בזה⁴ בא להסיר את הלוט מעל פרשה מעניינת, אשר כפי
שנראה להלן, השפיעה במידה מסוימת על עיצוב דמותה החברתית-תרבותית
של יהדות מרוקו במאה הכ', והטביעה את התממה העמוק על יצירתו של אחד
מגדולי המשוררים העבריים, שקמו ליהדות מרוקו בכל הדורות - אם לא
הגרול שבהם - והוא ר' דוד אלקאיים ממוגדור.⁵ בשיריו המשכילים ובשירתו
הכללית, כמו גם בכתבות ששלח לשבועונים הצפירה והיהודי בשנים
תרנ"ב-תרס"ח (1892-1908), מנשבת רוחה החדשנית של ההשכלה על פי
המודל העבריי-לאומי, שהתגבש בעיקר במזרח אירופה. קדם לו בכתובה
המשכילית, ובפעילות המשכילית בכלל, בן דורו ובן חוגו יצחק בן יעיש הלוי
(1850-1895), שחי גם הוא כמוגדור, ואשר בכתבותיו הרבות, ששלח לעיתונות
העברית בין השנים 1891-1894, הצליח לתת ביטוי מהימן ומעניין לדעותיו,
לשאיפותיו ולאכזבותיו של משכיל עברי במרוקו של סוף המאה הי"ט.⁶ אגב כך

G

2 שנים

מרוקו

הוא גם ביטא את התמורות המנטאליות, שהתרחשו בחוגים שונים ביהדות מרוקו במחצית השנייה של המאה הי"ט כתוצאה מהמפגש עם ההשכלה האירופית הכללית והעברית וכתוצאה מהתנאים הפוליטיים והכלכליים שהתפתחו במרוקו מאז סוף המאה הי"ח, תנאים שאף הביאו להתדפקות הלחצת של מעצמות זרות על שערי מרוקו. לצד יעיש הלוי ודוד אלקאיים, פעלו כנראה עוד משכילים עבריים לאימנעם במוג'ור, עד שהקימו לעצמם חוג משכילים? כיתר הקהילות, להוציא אולי טנג'יר, היתה להשכלה העברית בתקופה זו השפעה בעיקר על יחידים או על משפחות, ולא על חוגים רחבים בקהילה. לפני שניגש לחיבור פעילותו היוצאת דופן של חוג המשכילים במוג'ור, ננסה להמציא פרטים על ממדיה וביטוייה של תופעת ההשכלה העברית בקהילות שונות בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה ה"כ".

תפוצת העיתונות העברית במרוקו בסוף המאה הי"ט

על תפוצתם הרבה של בתבי העת והעיתונים העבריים ושל ספרות ההשכלה במרוקו בפרט ובצפון-אפריקה בכלל מעיד ברשימה משנת 1945 העיתונאי והמלומד אברהם אלמאליח (1885-1967), שהביר יהדות זאת לעומקה מביקוריו השונים בקרב הקהילות ומהתעניינותו המתמדת בחולדותיהן מאז החל בבחיבתו העיתונאית:¹⁰

ב"חארות" (הגיטאות) של קירנאיקה, תוניסיה ואלג'יריה, וב"מלאחים" (רחוב היהודים) של מרוקו, היה אפשר למצוא משכילים עבריים בקיאים בספריהם של קלמן שולמן, מאפו, סמולנסקי, סוקולוב ועוד, בי האור הגבוה של פליטת הסופרים העבריים ברוסיה, היה מתגנב למבואות האפלים ומאיר את לבות האחים הנדחים האלה. והשפה העברית היתה המקרבת את הלכבות הרחוקים ועושה אותם לאגודה אחת ולקהל עברי אחד. וכגורלו של הספר העברי בן היה גורלו של העתון העברי. גם זה חדר לסמטאות העתיקות ביותר, לא רק של ה"מלאחים" בכריים הגדולים, אלא אפילו לבפרים נידחים ומנותקים מכל ישוב, שעין חיר לא שזפתם ורגלו לא דרכה בהם מעולם. אחרי "המגיד" שתפוצתו היתה הגדולה ביותר בצפון-אפריקה, היה אפשר למצוא שם גם קוראים ומנויים ל"לבנון", "הצפירה", "החבצלת", "הצבי", "העולם", "החורות" ועוד.¹¹

חמש-עשרה שנה לפני-כן, כתב אברהם אלמאליח:

.../ בתניס, באלג'יר ובפרט בערים אחרות במרוקו (ההדגשה שלי -

י"ש) - נשאר עוד שרידים אחדים מתוך חניכי הישיבות שמלאו את כריסם בספרי "מאפו" והיו גם מקוראיהם הותיקים של "המגיד", "המליץ" ו"הצפירה" שלבואם חכו בכליון-עינים, שתו בצמא את דבריהם, וידעו כאמצעותם את כל המתהווה והמתרחש בעולם היהודי הגדול, עולם אחיהם היהודים "הרחוקים מעינם וקרובים לרעיהם".¹²

ברם הוא הוסיף מיד לאחר מכן ש"יחיד סגולה אלה מספרם היה אחד בעיר ושנים במשפחה ממש".¹³ אולם אין ספק שלגבי מוג'ור, ואולי גם לגבי טנג'יר, המספר הזעום, שהוא נקב בו, אינו תואם את המציאות שהיתה. אך עדותו החד-משמעית של אברהם אלמאליח, מוצאת לה תימוכין מפורשים בעיונות העברית של סוף המאה הי"ט ותחילת המאה ה"כ. לגבי שלוש קהילות לפחות, פרט למוג'ור, קיימוח ידיעות ברורות על בני הקהילה, שקראו עיתונים עבריים ואף כתבו לשבועונים כמו הצפירה, המגיד או היהודי, כדי להעביר דרכם מידע בעל אופי מקומי או אחר.

התייעוד קיים קודם כול לגבי קהילה טנג'יר, עיר הנמל הקרובה כלי-כך למושבה הבריטית גיברלטר, שהייתה בה או קהילה יהודית תוססת ומשגשגת, שרובה היה מורבב מיהודי מרוקו.¹⁴ בקיץ תרמ"ח (1888) שלח יהודה אזאנקוט, מנכבדי הקהילה, בתבה להצפירה ובה הוא מתאר את חברות הסעד וגמילות החסדים הפועלות בקהילת טנג'יר, וקורא לחמיכה רחופה בחברה החשובה הדואגת לנישואי יתומות, ולארגון מחדש של מערכת איסוף הנדבות למען פעילות זו.¹⁵ חודשים מספר לאחר מכן פרסם בן הקהילה יוסף בן ג'ו באותו שביעון את דבר התמונתו של המשכיל והמורה אנשל א' פערל,¹⁶ בן מזרח אירופה שבא לבקר בטנג'יר, לאחראי על לימודי העברית בבית-הספר היהודי המקומי, ואת הצלחתו הרבה בתפקידו כבר בראשית דרכו.¹⁷ כשנה לאחר מכן שלח יוסף בן ג'ו¹⁸ בתבות נוספות, המתארות את ביקורו של המלך האסאן בטיטאן ובטנג'יר.¹⁹

כדי לנסות ולהסביר את חזירתה של ההשכלה העברית לטנג'יר, יש להביא בחשבון, כנראה, לא רק את קירבתה של הקהילה לגיברלטר ואת פתיחותה הרבה לקשרים מסחריים וכלכליים ענפים עם ארצות אירופה,²⁰ אלא גם את פתיחתם המוקדמת של בתי-ספר יהודיים על ידי חברת כ"ח. בית הספר לבנים נפתח בשנת 1864, שנתיים אחרי טיטאן, ובית הספר לבנות עשר שנים לאחר מכן. מבתי-ספר אלה יצאו ראשוני העיתונאים היהודיים במרוקו²¹ וראשוני המשתלמים, שיצאו ממרוקו לקבל הבשרה פדגוגית בסמינר למורים שפתחה כ"ח בפריז. לצד המורים ותמנהלים הראשונים של בתי הספר של כ"ח במרוקו, שבאו ברובם מאלזאס ומארצות הבלקן, היתוספו מעתה גם כוגרים אלה, שהתחבבו בפריז וחזרו למרוקו בתום הכשרתם המקצועית. בפריז הם נחשפו חן להשפעת אסכולת האמנציפציה המבוללת של כ"ח והן להשפעת

תנועת ההשכלה העברית.²² אחד מתומכיה הנלהבים ומדבריה ומקדמיה של תנועה זו היה לא אחר מאשר המומחה לשפות שמיות, פרופ' יוסף הלוי, ששימש כמורה למקצועות העבריים באותו סמינר, החל משנת 1879.²³

אספי היא עיר חוף נוספת, שאליה הגיעה העיתונות העברית בסוף המאה הקודמת, ופעלה כח פעולתה הלאומית. במכתבם להוציא מיום י"ח אדר תרס"ג (17.3.1903) כותבים ראשי אגודת "אהבת ציון", היו"ר מאיר ברששת והמוכיר יעקב מורטיאנו: "בכל זאת - הודות להעתונים היקרים המליץ והיהודי - הרעיון הציוני פעם בחזקה בלב אחרים מאתנו, ולא נתן דמי לנו עד כי יסדנו אגודה אשר בשם אהבת ציון קראנוהו"²⁴ למעלה משנה לאחר מכן, פרסם מאיר ברששת מאמר ארוך ונלהב בשבועון היהודי, ובו הוא מגולל את מצבם האומלל והמושפל של יהודי מרוקו ואת התקווה החדשה שהפיתה התנועה הציונית; הוא מתאר את הקמת האגודה הציונית בקהילתו, ויוצא בקריאה נרגשת להצטרף לשורות החנועה הציונית.²⁵

מלבד קהילות ערי החוף, קהילת מכנאס היא היחידה²⁶ מבין קהילות הפנים שקיימת לגביה עדות מוקדמת על קוראי עיתונות עברית בקרבה. בשנת תר"ן כותב ממכנאס יוסף טוביה הלוי זילבערמאן (שד"ר, כנראה) בהצפירה,²⁷ שכתבש על ידי הדיין ר' שלום עמאר להודיע מעל דפי העיתון את דבר פטירתו של יהודי אשכנזי במכנאס ואת קריאתו ליורשיו האפשריים להזדהות. הוא גם מנצל את ההזדמנות כדי לשבח את ר' שלום עמאר, שעלה זה עתה על כס הדינות במקומו של אביו, ר' שמואל עמאר, ומציין שהדיין הוא "רב גדול ונכבד, קורא וכותב בלשונות העמים (ההודגשה שלי - י"ש), חוקר קדמוניות, ועד ים התלמוד ירד, וגם דלה ידלה ממנו פנינים".²⁸

מה אנו למדים מעדויות אלה לגבי ראשיחה של תנועת ההשכלה העברית במרוקו? תיעוד מפורט למדי זה, שהבאנו כאן, מוכיח קודם כל את עובדת זרימת העיתונות העברית למרוקו, ולקהילות ערי החוף במיוחד, עוד בסוף שנות השמונים של המאה הי"ט לבל המאוחר. שנית, בקהילות אלה התחילו לפעול חוגי משבילים עבריים - מצומצמים או רחבים - שלא הסתפקו בקריאת העיתונים, אלא אף הרגישו דחף לכתוב בהם. אמנם אין לנו פרטים מדויקים על ספרות ההשכלה, שהתלוותה לעיתונות העברית שהגיעה למרוקו, אך הן מעדויות עקיפות והן מעדויות בע"פ, עלה שאכן אותם קוראי עיתונים קראו גם את ספרות ההשכלה, שנכתבה לרוב על ידי אותם סופרים שגם פרסמו מאמרים ורשימות בשבועונים ובכתבי-העת העבריים.²⁹ שלישית, וזה אולי העיקר, ראשיחה של ההתארגנות הציונית במרוקו בתחילת המאה ה' התרחשה בקרב אותם חוגים משביליים וקוראי העיתונות העברית, שדובר בהם כאן. הדבר נכון הן לגבי מכנאס,³⁰ הן לגבי סנג'יר,³¹ ובמיוחד לגבי מוגדור,³² שם קם הארגון הציוני הראשון בקיץ תר"ס (1900), ושם גם היתה הפעילות המשבילית הרחבה ביותר. מתברר אם כן שההתארגנות הציונית לא

צצה במרוקו בחינת יש מאין, בפי שניתן להתרשם מהמחקרים שהוקדשו עד כה לבדיקת סוגיה זו,³³ אלא היתה המשך ישיר לאותה פעילות משבילית, שהתבטאה בקריאת העיתונות העברית וספרות ההשכלה. הארגון הציוני במרוקו צמח באותם חוגים ובאותן משפחות שבהם התנהלה מלכתחילה הפעילות המשבילית.

כתיבת המשבילית של יצחק בן יעיש הלוי

עד כאן התבררה לנו בעיקר מידת חידרתה של העיתונות העברית למרוקו והשפעתה שם בשלהי המאה הי"ט ובתחילת המאה ה'. כורב, רק דרך כתיבתם של אנשי מוגדור, בעיתונות העברית, שנמשכה שנים רבות, אפשר לעמוד על ביטוייה האישיים המובהקים של השפעה זו.

ראשון המשבילים העבריים במרוקו היה, כאמור, יצחק בן יעיש הלוי. בדיקת סדרת כתבותיו, שנתפרסמה בהצפירה בשנים תרנ"א-תרנ"ד,³⁴ תספיק לנו כדי לעמוד על השלכותיו החברתיות-תרבותיות של אידיאל ההשכלה בעיניו של משביל עברי במרוקו. היא גם תאפשר לנו לדמיין לעצמנו את התמורות המנטאליות, שהיו בוודאי מתרחשות בקרב הקהילות היהודיות במרוקו, אילו חדרה האידיאלוגיה המשבילית לשכבות רחבות יותר. יצחק הלוי לא רק קרא בהתלהבות יתירה את העיתונות העברית, ונהנה מספרות ההשכלה, שקיבל באופן שוטף, אלא גם הפנים בצורה מושלמת את לקחן, ותרגם את השקפת עולמו המשבילית למציאות היהודית בקהילתו ובמרוקו של סוף המאה הי"ט. הוא הצליח לבטא יותר מכל אדם אחר, אולי, את התמורה העיקרית שהלה בתודעתם של חוגים רחבים יותר ויותר, ביהדות מרוקו במחצית השנייה של המאה הי"ט, והיא ההכרה מחויב המציאות, אלא מצב אנומאלי, שיש לשנותו ושניתן לשנותו, בעיקר בעזרת לחצם של ארגונים יהודיים אירופיים ובעזרת לחצן של המעצמות הזרות. תודעה חדשה זו התחדדה בנראה אחרי ביקורו של משה מונטיפיורי במרוקו בפברואר 1864 ובעקבות הצ'היר (= הצו המלכותי) 'שהצליח' (או חשב שהצליח) לקבל מהמלך מולאי מוחמד לטובת היהודים.³⁵ על כל פנים, בכתבותיו של סופרנו, שימש אירוע זה כמסגרת התייחסות קובעת וחד משמעית לגבי זכויותיהם המוצהרות, אך המפורזות, של יהודי מרוקו. גם התפשטותה של רשת בתי-הספר של חברת כ"ח והכשרתה של עלית משבילית בקרב הקהילות העירוניות - גם אם עלית זאת היתה מצומצמת מאוד עד לסוף המאה הי"ט - תרמו לא פחות לחידושה ולביטוייה של תחושה זו.³⁶ תודעה זו תביא אפילו, בסופו של דבר, את דוד אלקאיים, בן חוגו של יצחק בן יעיש הלוי, לדרוש באחת מכתבותיו ששלח להיודי בשנת 1907, בזמן המהומות נגד הצרפתים כאזור קזבלנקה והשפעתן הטראגית על משפחות

יהודיות, שיחאפשר ליהודי מרוקו להצטייד בנשק כדי להגן על עצמם.³⁷ יצחק הלוי התחיל לכתוב לבתבייהעת העבריים במזרח אירופה בהשפעתו, כנראה, של משביל מזרחאירופי, שהגיע ב-1890 לביקורו במוגדור, צבי הלוי ברעכער, שהעיד עליו שרק אצלו הוא מצא את "הצפירה" ו"הרכה ספרי השכלה".³⁸ בכתבותיו הרבות הוא מתאר בפרוטרוט את חיי הקהילה היהודית במוגדור ואת מצוקותיהן של קהילות אחרות בדרום מרוקו.³⁹ ברם, לא רק מסיבות תיעודיות היסטוריות-חברתיות חשובות כתבותיו אלה, אלא גם - אולי בעיקר - בגלל התהודה הרבה שניתנה בהן לתנועת ההשכלה העברית האירופית, על רעיונותיה וסיסמאותיה. כפי שיעידו עליו מכריו,⁴⁰ היה יצחק הלוי מסורתי-היטב במרטומים העבריים של ההשכלה. מחברות מסוימות ניתן אף להסיק שהיה כרשותו אנוסף מלא של המגיד⁴¹ ושל השחר שבעריבתו של פרץ סמולנסקין.⁴²

בכתבותיו הוא מתייחס לעמים במישרין לענייני ההשכלה⁴³ והלשון העברית.⁴⁴ הוא מעלה על נס את המשכילים המעטים שבקהילתו.⁴⁵ הוא מצטט מכתביהם של משוררים כגון רמח"ל⁴⁶ ויהל"ל,⁴⁷ והוא יוצא נגד שיטות הלימוד הנהוגות עדיין בקהילה: "בתי הספר ללימוד תורתנו הקדושה יש הרבה אבל בלי משטר וכלי סדרים, בלי רקודק וכלי פרקי טעמים".⁴⁸ הוא גם מתאר את מרכבתם של בני הקהילה בזמן ביקורו של ציר איטליה במוגדור, כאשר הוא שאל אותם על תולדות יהודי מרוקו, ולא ידעו מה להשיב לו, והוא מוסיף: "ועם כל זה אין איש שם לב לתקן המעוות".⁴⁹ אין הוא שוכח גם לציין את הקמתה כפאס של חברה "דובכי שפתי ישנים" להוצאתם לאור של כתבידי של חיבורים שנתבררו במרוקו.⁵⁰

ברם, את עמדותיו המשכיליות המובהקות הוא מפגין בביקורתו החברתית החריפה, שהוא מסווג נגד המנהגים הקלוקלים והמטופשים לדעתו, שבהם מחזיקים בני הקהילה במוגדור ובמרוקו בכלל: "האמונה בהבלים ולחשים וקמיעות והשבעות וחלומות והזיות ושטותים (i) שוררת בארץ".⁵¹ בבתבות שונות הוא מקדיש מקום נרחב לתיאור פולחן הצדיקים והקדושים הנפוץ כל כך במוגדור וברוים מרוקו, והוא מלגלג על האמונות הטפלות הרבות המתלוות לפולחן זה.⁵² הוא מתאר בציוריות לועגת וסרקסטית את בואם לעולם של קדושים רבים, שהוא קורא להם בשם "צדיקי החלום",⁵³ הכללים גם קדושים מוסלמיים, המאומצים על ידי היהודים,⁵⁴ והצצים "בעשב בשדה". על אחד הקדושים המפורסמים ביותר באזור מוגדור הוא נותן את הפרטים הבאים:

רחוק מזער (= מוגדור) מהלך ס"ו שעות ימצא הר גבוה שמו איית באיור, וזה שמים ושלשים שנה עלה החר הזה לגדולה בדרך פלא, והוא: אשה אחת חלמה חלום נרא ואיום, שבמקום הקדוש הזה קבור הצדיק

הנפלא ר' נסים בן נסים. הצדיק הזה שלא היה ולא נברא בעולם הרעיש הארץ. כל אנשי העיר הולכים המונים המונים להשתטח על קבר הצדיק הנפלא בראש ההר ההוא. מי שאין לו בנים הולך הוא ואשתו לבקש בנים מהצדיק; מי שבא עליו חולי או הוכה בשגעון מאמינים שבפאו שד או נכנסה בו רוח בגלגול וקושרים אותו בחבלים ומוליכים אותו לצדיק לגרש הרוח. וגם מי שאכף עליו המתסור המה יעלו בהר לבקש פרנסתם. אכל הצדיק אינו בקי בס' (= ספר) יצירה ואינו רופא מומחה וכלי גדול. השד או הרוח אינו יוצא מהגוף, כי מאחר שאינו נכנס אינו צריך לצאת (ההדגשה שלי - י"ש), ועם כל זה ישראל מאמינים בני מאמינים.⁵⁵

על הקדושים בקהילות סאפי / אספי הוא מוסיף: "גם בעיר הזאת לא נמלטו משטותים ומחבלים וחלומות וזימ. אין לך שנה שלא יכרא בעיר הזאת צדיק, ולא נחה דעתם עד שבא התנא ר' יוסי הגלילי ונקבר אצלם ואין מי שיכחישם בזה".⁵⁶

בן תוקף יצחק הלוי בחריפות את האמונות המאגיות ואת פולחן השדים והרוחות, ונהוג בעת מחלה ובטקסים שונים.⁵⁷ הוא אף יוצא נגד כל מיני טקסים מושרשים היטב במסורת של יהודי מרוקו, כגון טקס ה"תחדידי" המתקיים בחדר היולדות כלילות שבין הלידה לבין ברית המילה, לשמירה על הרך הנולד בפני המזיקים.⁵⁸ את היצי ביקורתו הוא מכוון גם נגד אלה הרכיב, המחזיקים עדיין באמונה ברפואה העממית והמאגית והמפחדים מהרפואה המודרנית, אמונה שהביאה אותם לטרב להסן את ילדיהם בומן מגפת האבעבועות, שהשתוללה במוגדור ונספו בה ילדים רבים.⁵⁹ כן הוא מדגיש בכתבות רבות חסרונם של רופא אירופי וכית חולים בקהילת מוגדור, ומדווח על הנסיונות לפתור בעיה זו.⁶⁰

אולם לא רק נגד אמונות, דעות ומנהגים מושרשים היטב באישיותם ובמסורתם של יהודי מרוקו יוצא חוצץ יצחק בן יעיש הלוי, אלא גם נגד סדרי הקהילה וארגונה. הוא מציע בכתבותיו השונות "פרוגרמה" שלמה לתיקון החברה היהודית במוגדור ולשיפור תפקודה של הקהילה. בין היתר הוא מדגיש את הצורך המידי להרחיב את גבולות המללאח, הרובע היהודי המתפוצץ מרוב תושבים מולת הקהילה, ואת הצורך הדחוף להקים בית חולים יהודי עבור העשירים שברובע ה"קסבא" ועבור העניים כאחד, וכן הוא מציע להקים בית ספר מקצועי לילדי הקהילה.⁶¹ הוא גם דורש שינוסח תקנון, שעל פיו יפעל ועד הקהילה ושאל יתמנה רב ראשי לקהילה כמו באירופה.⁶² להגדלת הכנסות הקהילה הוא מציע פיקוח יעיל יותר על הקצבים, המשלמים מס לקופת הקהילה על כל בהמה שהם שוחטים ומוכרים את בשרה.⁶³

אשר לפעילות הקהילתית, איך הוא מסתפק בהטפות ובהצעות בלבד, אלא אף משתתף באופן פעיל בהקמת הסניף הראשון של חברה "אגרות אחים"

שמושבה בלונדון, לשם פעולה בקרב הקהילה ולשם הפעלת מוסדות יהודיים באירופה לטובת הקהילה ויהדות מרוקו בכללה. בכתבותיו לא יחדל מלהעלות על נס את פעולותיה של האגודה במוגדור, והוא הולך ומוטר בפרוטרוט את נוסח המכתבים היוצאים בשמה ממוגדור לקהילות היהודיות באירופה.⁶⁴

עם עשירי הקהילה, הגרים ברובע "אלקסכא" המרווח, הוא עורך לעתים חשבון נוקב, וזאת בגלל חוסר התעניינותם בגורל אחיהם, הנמקים בבתים רעועים וצפופים, ובגלל היותם הנהגים העיקריים ממוסדות החינוך הקהילתיים, ששוכנו כרובע שלהם, ועל רדיפתם אחרי הכבוד, ועל אישיחותם הממשי של תושבי המללאח בניהול ענייני הקהילה.⁶⁵ רק לאחר מיזוג שני הסניפים של "אגודת אחים" כראשונה של ראש הקהילה, ראובן אלמאליח, ולאחר פעולתם היעילה של בעלי האמצעים בזמן השתוללות מגפת האבעבועות, הוא מוצא הודמנות לומר עליהם במה מלים טובות.⁶⁶ כרם, כאיש המללאח הצפוף והעני, הוא מדגיש חזר והדגיש את הריבוד החברתי, המחלק את קהילת מוגדור לשתי קהילות שונות במעט, ריבוד המתבטא גם בחלוקה גיאוגרפית. משמעותה של חלוקה זאת, לדידו, היא רווחה חברתית ורווחה בדיור מבין, וצפיפות ומועקה מכאן.⁶⁷ ביקורתו החברתית מתחדדת אפוא לא רק בשל עמדותיו המשביליות השוויוניות, אלא גם כשל תחושתו שעשירי הקהילה חוסאים לעתים לרגש הסולידריות היהודית, האמור לפעם בקרבם.⁶⁸

מלבד מעורבותו זו בענייני הקהילה, טוקעת מתוך בתיבתו של יצחק בן יעיש הלוי הזעקה המרה על מצבם המושפל והמופקר של יהודי מרוקו בשלהי המאה הי"ט, ובמיוחד באזורי הבפ, או תחת שלטונם העריץ של מושלים מקומיים צמאי דם וצמאי בצע. הוא מתעבב ארובות על תחושות ההשפלה וחוסר האונים המדבא, שהיו מנת חלקם של היהודים, ומתאר בהרחבה את מנהגי ההשפלה, שהיו עדיין נהוגים בקהילות שונות. הוא מרוח בפרוטרוט על ההתעללות, הפרעות ומקרי הרצח והעוולות שסבלו מהם יחידים וקהילות.⁷⁰ בתקופה זו, שבה לא הצליח השלטון המרכזי לנפות את מרותו על אזורים נרחבים במרוקו, והפקיר לחסדיהם של שליטים תסרי מצפון את האוכלוסיות המקומיות.⁷¹ אין הוא חדל להתריע ולהועיק את יהדות אירופה כאמצעות בכתותיו.⁷² והוא תורר ופונה למוסדות היהודיים שיתערבו באופן נמרץ יותר למען יהדות מרוקו אצל המלך מולאי חאטאן, שנטה חסד עם יהודי מרוקו. סדרת בכתותיו על מעלליהם המרושעים של הקאיד וידא והאמין מוסטפא, שהשליטו משטר אימים על יהודי מראכט בין השנים 1892-1894,⁷³ הייתה, כאמור, הדים כעיתונות העברית של אותן שנים. בכתבותיו אלה הוא משרטט למעשה מעין דיוקן של האנטישמיות המוסלמית במרוקו על פי הדגם האירופי המוצג בהרחבה כעיתונות העברית של סוף המאה הי"ט, שממנה הוא שואב את מירב השראתו. לגבי האמין מוסטפא והקאיד וידא, היודעים לשמצה, הוא אף משתמש במונח "אנטיסמיטר".⁷⁴

תחושת העוול וההשפלה, שהיתה מנת חלקה של יהדות מרוקו, וחוסר האונים המתסכל והמשתק, צרבו את יצחק הלוי עוד יותר לאחור הצ המלכותי, שניתן למשה מונטיפיורי ב-1864, המעניק - כך הוא האמין - שוויון זכויות מלא ליהודי מרוקו והאוסר מפורשות להציק להם. הוא חוזר ומזכיר בכתבותיו ציהיר מלכותי זה, ואף מצטט אותו בכתבו ובלשונו מתוך עיתון המגיד של אותה שנה.⁷⁵

כתבותיו של יצחק בן יעיש הלוי, שהתפרסמו כעיתונות העברית בשנים 1891-1894, פותחות לנו אשנב מרגש ומעניין להכרת השקפת עולמו, שאיפותיו וסביבתו החברתית-תרבותית של משכיל עברי במרוקו בסוף המאה הי"ט.

הנחתנו היא שאח עיקר עמדותיו המשביליות הוא סיגל לעצמו דרך קריאת העיתונות העברית והספרות העברית של דור ההשכלה הכשל והתוסס, שחי באירופה במחצית השנייה של המאה הי"ט, ושחקרו צנחו כל אותם זרמים רעיוניים יהודיים, לאומיים, אידיאולוגיים וחברתיים-תרבותיים, שאפיינו את יהדות אירופה בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ'. אולם יש להדגיש כאן היטב שאין יצחק בן יעיש הלוי מסתפק בחזרה מיבאנית על הסמאות ועל הרעיונות של המשכילים העבריים כאיחופה, כפי שהיינו אולי מצפים, אלא הוא מוכיח בעליל, דרך כתבותיו, שהוא אכן למד ושיבן היטב את הלקח החברתי-תרבותי של ההשכלה העברית. אין הוא סתם מעביר ביקורת על התופעות ההתנהגותיות המאפיינות את יהדות מוגדור כדרבם של המשכילים באירופה, אלא מחיל את האידיאולוגיה המשבילית על המציאות שבה הוא חי, ומתרגם אותה תרגום של עיבוד במונחים, המתאימים למציאות היהודית במוגדור ובמרוקו ככלל. הוא נשאר מעוגן היטב בקהילתו, ואין הוא משאיר כל רושם של ניכור וניתוק מהסביבה שבה הוא חי, אלא ההפך מזה. התמורות החברתיות-תרבותיות והחברתיות-פוליטיות, שאותן היה רוצה לקדם, נוגעות לדעתו קודם כול לקהילתו, ועונות על צרכיה המידיים. יש אף להתפלל על תרגום מקורי זה של תורת ההשכלה למקום ולזמן חדשים בידי ראשון המשכילים העבריים במרוקו, ששאב את השכלתו העברית וגיבש את עמדותיו ממקורות שמחוץ לקהילה שבה חי ופעל. בדאי גם להוסיף ולהוציא הציטטות המעטות מתוך כתבי משוררים משבילים, שאותן הוא מזכיר כאסמכתא ספרותית, אין יצחק הלוי נוגע בתורה והכרתית של ההשכלה אלא בעקיפין ושלא במפורש.

גם עמדותיו של יצחק הלוי כלפי ההשכלה האירופית הבללית, לפי נוסחה הצרפתי או נוסחה האנגלי, נגזרו מתוך הבנתו את רוח ההשכלה העברית, השואפת לפתיחה כלפי העולם הלא-יהודי שמסביב.⁷⁶ אין הוא מקנא לעברית או לחינוך היהודי, ובניגוד למשכילים עבריים אחרים בצפון-אפריקה שחי בזמנו,⁷⁷ אין הוא סבור שבתו הספר האירופיים שנפתחו כקהילתו יעניקו

השכלה על השבוע חינוכם היהודי של בני הקהילה. אין הוא חול להעלות על נס ככתבותיו את פעלם המבורך והישר של מבחלי בית הספר של כ"ח וכתו הספר האנגליים-יהודיים שפעלו במוגדור.⁷⁸

שירת ההשכלה של ד' דוד אלקאיים

כתבותיו של יצחק בן יעיש הלוי התמקדו לרוב בהשלכותיהם חברתיות הרבותיות של רעיונות ההשכלה, ברצון לגלות את האמת ולחיות על פיה בהתנהגות היומיומית, כשאיפה לפעילות שכלתנית משוללת דעות קדומות ואמונות טפלות, בקיצור, בנטיין לחיות חיי קידמה נאורים תוך שמירה קפדנית על ערכי המסורת היהודית ההלכתית. הממד האמנציפטורי-לאומי לא טופל על ידי העיתונאי ממוגדור אלא בהקשר לחחוושה הצורכת של השפלות, התבוללות, התעללויות והוטר הביטחון הבסיסי שהרעילו את חיו של היהודי בקהילות שונות במרוקו של סוף המאה הי"ט. בדומה לחוגים, שהלכו והתרחבו ביהדות מרוקו במחצית השנייה של המאה שעברה, סמך גם יצחק הלוי על פעולות השתדלנות של המוסדות היהודיים באירופה ועל לחצם של הקונסולים הזרים על ממשלת מרוקו לשפר את מצבם הפוליטי של יהודי המדינה. לעומת זאת, ביצירתו של ר' דוד בן נסים אלקאיים, המשורר המשכיל בן דורו, בן עירו ובן חוגו של יצחק הלוי, אנו עדים לרגשים שונים בהרגום רעיונותיה וחוויותיה של ההשכלה העברית האירופית. בשירת ההשכלה של דוד אלקאיים, מראשוני המשכילים העבריים במרוקו, ולבטח גם המוכשר שבהם,⁷⁹ מובלט מעל לכול הממד החויתריאטי של המשכיל המתחיל, הנסחף אל תוך עולמם היצירה הספרותית, המדעית, ההגותית והעיתונאית של תנועת ההשכלה העברית, והמתלהב מהידע החדש ומהאופקים הרחנים החדשים הנפתחים לעיניו. כחצר עברי כדור תחיית הלשון, בעל מודעות חדה ליצירתו ולכתיבתו, הוא גם דן בהרחבה בבעיות הלשון העברית, במגבלות שהיא מטילה עליו ובאהבה העזה שהוא רוחש לה. כמרכן, עם התארגנותה של התנועה הציונית באירופה ולאחר מכן גם במוגדור, ילך וידגיש זון בכתבותיו ותן בשירתו את שאיפותיו הלאומיות של אחד מהולמי ציון הנלהבים ביותר.⁸⁰ אולם עם כל הבדלי הכשרונות והבדלי ההרגשים של שני המשכילים ממוגדור, ימשיך ודוד אלקאיים אח מפעלו של יצחק הלוי באיסוף הפיוטים של יהודי מרוקו לקובץ שירת הבקשות ובגיבוש המסורת הפייטנית השלטת היום בקרב יהדות זו.⁸¹

גם דוד אלקאיים השאיר לנו כרוניקה קהילתית מעניינת ומאלפת על חיי היהודים במוגדור בסוף המאה הי"ט ותחילת המאה הכ'. הוא פרסם סדרה קטנה של כתבות בהצפידה, באותה תקופה שבה כתב גם יצחק הלוי,⁸² ועם ייסוד השבועון העברי-ציוני-יהודי בלונדון, בשנת 1898, הוא שלח אליו כתבות, והמשיך בכך עשר שנים תמימות.⁸³ בכתבות אחרות, עם הרגש

דידאקטי בולט, הוא מתח ביקורת חריפה על מנהגים דרכי התנהגות, שנראו לו נפסדים. הוא יצא בהריופות נגד מנהגים מסוימים, שנתגו במוגדור כתשעה באב ושהפכו יום אבל לאומי זה ליום יריד סטגוני ומלא חיים, שריד להשפעת השבתאות במרוקו.⁸⁴ הוא גם יצא בקריאה פאתיסית למען הוראת מקצוע לאותם ילדי הקהילה, שאין תלמודם מצליח בידם, והעלה נימוקים חינוכיים, כלכליים, חברתיים ואף לאומיים⁸⁵ מעניינים לכיסוס קריאתו זו. אגב כך הוא תקף את תש"ר-ים האשכנזים, הסרי המקצוע, הבאים למוגדור ולקהילות אחרות בדרום מרוקו לקבץ נדבות למען עצמם, ומתנהגים שם כספילים לכל דבר.⁸⁶

אולם את עיקר כתבותיו הקדיש ר' דוד אלקאיים לתאור אירועים שונים בחיי הקהילה היהודית במוגדור וביהדות מרוקו בכלל. מלבד אירועים משפחתיים-חברתיים בעלי תגורה קהילתית חזקה, כגון הגיגות בריהמצוה המפוארות, שערך ראש הקהילה ראובן אלמאלח לרנו,⁸⁷ אן חנוכה ביהינסת חדש,⁸⁸ הוא דיווח גם על התארגנותם והקמתם של מוסדות וארגונים שונים בעלי חשיבות רבה בתולדות הקהילה. כך הוא תיאר את הקמתה של החברה "קהילת יעקב המללאחית" (!) לפתיחתה מחדש של הישיבה, שחזלה לפעול שנים מעטות לפניכן,⁸⁹ בראשותו של "החכם השלם והכולל סיני ועוקר הרים, המדקדק ומשכיל בכל מידי (החדגשה שלי - י"ש) כמה"ר (= כבוד מורנו הרב) דוד כנאפו יצ"ו (= ישמרזו צורו ויחיהו)."⁹⁰ כמו כן הוא תיאר את הקמתו המרגשת במוגדור של הארגון הציוני הראשון במרוקו, שפעל תחת השם "שערי ציון", ובו הוא היה פעיל ואף נבחר לשמש כמזכירו בלשון העברית.⁹¹ הארגון הוקם בערב ראש חודש אב, שנת תר"ס, היינו בקיץ 1900.⁹² ברם גם הוא הקדיש את מרבית כתבותיו לדיווח על מקרי הרצח, ההשפלות, ההתנכלויות, ההתעללויות, הפרעות והחרדות, שהיו מגת חלקם של היהודים בדרום מרוקו ובמרוקו בכלל,⁹³ בשנים שקדמו להטלת הפרוסקטוראט הצרפתי על מרוקו בשנת 1912. ככל הכתכות האלה הוא הביע את התקוממותו ואת הזדעזעותו ממצבם הנורא של יהודי מרוקו, שסבלו יותר מכל חלק אחר באוכלוסייה מהאנדרלמוסיה ששררה בסדרתי השלטון המרוקאי בשנים אלה,⁹⁴ והתפלל לגאולה מהירה ולשיבה לציון. בסוף דבריו הוא אף פנה בקריאה ברגשת ליהדות מערב אירופה שתפעל למען יותר ליהודי מרוקו לשאת בשק להגנה עצמית,⁹⁵ עד כדי כך גבר יאושו אחרי מאורעות קובלנקה, שבהם נהרגו פועלים צרפתים ונעשו פרעות ביהודי האזור.⁹⁶

שלא כמו יצחק הלוי שייצג במרוקו דור מוקדם יותר של תנועת ההשכלה העברית באירופה, דוד שדגל יותר בערכים חברתיים-תרבותיים אוניברסליים וחבליטם יותר מאשר ערכים לאומיים-יהודיים, הרי שלגבי ר' דוד אלקאיים ניתן לקבוע שהוא היה נציגו המובהק של דור חובבי ציון במרוקו. בתקופה המשכילית שלו,⁹⁷ איאפשר יהיה להפריד בק התפלצותו ממצבה הרעוע

והמושטל של יהדות מרוקו והביסופים הקיומיים שלו לשיבה לציון, אליהם מצטרפת עבשיו גם האמונה ברעיון הציוני, ובין החוויה המשבילית שהוא עבר ואותה תיאר בשיריו בתיוונות וכציוניות רבה, והמטרעות לכתובה בעברית והמגבלות המתלוות לכך. יסודות ברוזמניים אלה בהוויתו המשבילית מוצאים להם ביטוי אמנותי קולע ביותר בשיריו הרבים שהוא כתב בתקופה זאת, המופיעים כדיואן שלו "שירי דודים"⁹⁸.

כמו כל משוררי יהדות מרוקו לפניו, התקווה והתפילה לגאולה קרובה ממלאות את כל יצירתו של ר' דוד אלקאיים, ונתנות לשירתו את מסדה הרעיוני והליטרי הטיפוסי. אולם אצלו מקבל עקרון זה ביטוי עדכני החוויתי, שלא המצא אצל המשוררים שקדמו לו. במשרתו מאוזכרים לא רק נופי ארץ ישראל, השאובים מהכתובים ומהתיאורים שבמקורות המסורתיים, אלא גם תכניות נוף אישיות יתור וכעלות משמעות אקטואלית יתור לגבי המשורר.⁹⁹ מתוך שמונים ושבעת השירים - הארוכים בתבם הגדול - הוא חקדיש יותר מחמישה-עשר לארץ ישראל ולבניק בית המקדש, המסמל בעיניו את הגאולה השלמה, וליחסים שבין ישראל לעמים, כאשר מוקד כתיבתו הוא החלום על העלייה לציון. באחד משירים אלה, "פיוט על חשק ארץ ישראל אשר עליה נבספה כל נפש הישראלית"¹⁰⁰, כותב המשורר בהתרגשות רבה על אהבתו וערגתו זו לארץ ישראל, שאת שכחיה אף הוא מסוגל לספר:

דור לדור צייר ונאום אנהום
דר פה - נעים גורלו, / נחלתו וחבלו, / נאיר גרו בהלו;
קרוב היבלי, / מלפניאלי / וחילי,
שערי שמים שם ישתחוה,
עת נבספה נפשו לחזות בנועם יוצרו, / ולבשר פהיכלו ויקרו,
/ ולבו נבר [...]

קירות נפשי היא עת התאזכה אזור,
מגדל עופל הפנוי, ובעדן מדפרי - וכלו חבר.

מי יהו לי אבר אעופה ולא אזור.
אשפר בעפכה, פל איבוי יתמרמרי, - / ואם אנתבר.
חמדנה חלשוקה בכנפיה שזור
פתיילי חיים, ונראת שתי היא אוצרו, - / וישפרי בר.

לאור כיסופים עזים אלה, אין תמה להתפרצות השמתה החוקפת אותה לאחר הצהרת כלפורה, שבה הובטחה ארץ ישראל לעם ישראל, והוא יביע אותה בשיר "תודה להש"ת (= לה' יתברך) על שניתנה ארץ ישראל לבניה על ידי

מלך אנגליה יר"ה (= יחם הודו).¹⁰¹ בשירים קודמים הוא מעלה על נס את מפעלה של החנועה הציונית ומתפלל להצלחתו:

נדים נעים לא אמרנו יאש,¹⁰²
תקנתנו עדיה בעדה, / מהר נסעה נבדה
אל משפני מוערי, / מסעורי, / פין נכבדי / איש שרה;
פיו רוזני ארץ נקומה נתעודד, / גם דברי פינו כנבואת אלכד ומיידר,
וחבמתגו תהר פלשמש לא בא אף, חיש חרה, / וציץ יפבת,
חפשי יתנשא, פימי רב מנשה.¹⁰³
תנועת ציון תצלה, יוצאה חלוצה.¹⁰⁴

במו כמחזרות זו שנלקחה מתוך "פיוט על האומה הישראלית (אשר) גם היא בגלות זה קרוב לאלפים שנה לא אמרה נואש ומתחננת בעד גאולת עולם",¹⁰⁵ הרי התמקדותו של ר' דוד אלקאיים בהבטחות הגאולה, בפלאיה ובתמורות המחדשות שהיא תרעיף על ישראל,¹⁰⁶ קשורה קשר הדוק למורעותו החדה לסבלם של היהודים בארצות פזוריהם ולאנטישמיות הרודפת אותם הן במרוקו והן באירופה:

מצב עם נדח, סרנו בעפר התעולל¹⁰⁷
תקנתו ובינתו אשר פם יתחלל,
קדושתו ומשמרתו פחוקה נשגבה.

ועוד לו ותרה: זרעו קים לא נתבלל,
גור משכה למבל פל חץ לא נפלל,
לחמו ומימיו שבו לו משה ומריבה.

להבל דמה עת משפטו רשע חלל,¹⁰⁸
שרהו נקסח, ותבואתו אבני גלל,
פרמו ויערו ארץ ציה וערכה. [...]

וחורזי שיריו - גם שיריהם חרב צלל,
פיוזרם ניתק מיתריו, ניגונו צלל,
משאון בנור עריו שם חנו נכבה.¹⁰⁹

דום בנור, נבל נשמע, מקבא התעלל,
זה ילגיש הוד פנות וזה יוליה שולל,
צד השנה בינימו - השנאה מה רבהו

אמנם הגלות ומוראותיה הם מנושאי היסוד של השירה העברית במרוקו כארכימאוח השנים האחרונות, אך אצל ר' דוד אלקאיים הם מקבלים ביטוי לירי מקורי, הקושר במישורין את הטקסט לאירועים ולתהליכים כללי-יהודיים, שלחצו על הקיום היהודי בזמנו במרוקו ומחוצה לה, ואשר הריהם נרשמו בעיהונות העברית של אותה תקופה. כקסע זה שהכאנו כאן, תמצא למשל רמוים להשכלה (מחרות א), להתכולות (ב), לעיוות חזין על ירי מושלים במרוקו (ג), ליסודות הפרוודיה של שירתו (ד), וכן לאנטשמיות הכללית (ה). יתר על כן, שירתו על הגלות מקבלת ממד ומעמד פואטי חשוב ביותר, שכן המשורר מתאר לעתים קרובות, בשירים ליריים אישיים, את בעיותיו האישיות ואת מצבו הקיומי באותם מונחים שהכאנו משתמש בהם לתיאור מצבו הכללי של עם ישראל בגלותו.¹¹⁰ זהות זאת בין מצבו האישי לבין המצב היהודי הכללי הופכת לאחד מסימני ההיכר המובהקים של כתיבתו השירית.

ניסינו עד כה לשרטט את תמונת עולמו הלאומית של הסופר והמשורר, שבה הקיום הגלותי המר קורא בהכרח לציפייה המגבמת והמחוקת לגאולה כציון. יש להוסיף שאין כל ספק שתמונת עולם זו התחדדה אצלו עוד יותר עקב פעילותו הציונית במסגרת האגודה "שערי ציון", שהוקמה כמגדור בקיץ 1900. פעילותו זו סיפקה לו את הממד החוויתי והרעיוני, המתבטא בשיריו על הגלות והגאולה בליריות כה בולטת. אולם עוד לפני חוויותיו הציוניות והתעניינותו במפעל הציוני, ניסה ר' דוד אלקאיים לחדור בכל מאודו לעולמה של החכמה וההשכלה, קודם כל מתוך היצר לדעת ולהשכל. את חוויותיו המשכיליות הוא ניסה לתאר בשיריו: את רגשי ההתפעמות, סערת רגשותיו, ההתעלות הרוחנית, החדווה המהולה במכוכה, ולבטוף גם מפח הגפוש הבלתי נמנע. שירים אלה הם מהמעניינים ביותר ביצירתו, וגם החושפניים ביותר שכתבו אי פעם בשירת יחודי-מרוקו.¹¹¹ בפיוטים רבים הוא גם העלה על נס את החכמה, והתפלל להפצתה בקרב עם ישראל. בפיוט, שכתב על פי פרשת "כי תשא", הוא כותב:¹¹²

נר החכמה תבנה, פאור יום בןקפה;
 מיום אל יום תורה, עליהם רצופה;
 פשוט נסר, מור היא, לתרופה,
 עי פי קשמי טוהר, זו פניהם צפה.

לדידו, אור זוהר זה של החכמה משמעותו קודם כל "עצמה" ו"כוח", משענת ומגן בשעת ספקות וחילשה:

ענף ערבה שלטני, בו אנרתי, בו מבטחי;¹¹³
 עוז שמתי, תבמת פת עמי כפורחת.

נר צדק לעומתי, בעת נדרשת;
 תורה צדק חשפתי, פוח לזבשת;
 תגו לי ולחשאתי, חיש מקוששת.

אולם מלבד התרוממות הרוח והרגשת הכיטחון, שהוא חש בעת השתקעותו בימיה של סמיכות החכמה וההשכלה, תבא עיסוק זה עליו ועל אנשי חוגו את זעמם של בני הקהילה, אשר לא ראו בעין יפה פעילות תרבותית חריגה זאת. הם אף האשימו אותו בשל כך באפיקורסות:¹¹⁴

ומעט קט חשפתי והאמנתי, כי ערי קצה פאתי,
 [אפו ארופה היא נשטחת.
 אגלתי ובסלתי היא גלתי, שמעתי ונכחתי;
 [כיחי נמר ונעמי נשחת.
 לא זו אף זו שמעתי וברגזתי, כאיתי ובהלתי,
 [נגל זרים עלי פוסחת.
 וקעה חולקה כאיתי, הוספתי רב יגון על אפחתי;
 [תברת תביו נקראת שחת.

דלשתי כהברתי, תגות ארשת;
 שן חרקו להתי, ועין לזששת.
 לאל חשבו מלתי, ולדת מכחשת.¹¹⁵

עם הזמן ועם שוך החתולזכות המסעירה של המתלמד המגלה עולמות חדשים ומופלאים, הוא בא לידי התפכחות וכנראה גם לידי נטישת עיסוקיו המשכיליים.¹¹⁶ ניתן לשער שהתפתחות זו חלה בזמן שהפסיק לפרסם כתבותיו בשבועון היהודי, בשנת תרס"ח. הוא היה אז בן חמישים עד ששים שנה.¹¹⁷ כרם אהבה אחת הוא מעולם לא נסע, אלא הנשיך וטיפח אותה, והיא האהבה והקנאה ללשון העברית. ר' דוד אלקאיים מעיד על עצמו שהוא נתפס לאהבתו זאת בגיל מאוחר למדי, כנראה עם תחילת תקופת חייו המשכיליים, והוא מצר על הזמן היקר שאבד לו בחוסר התעניינות בשפה ובחשכת הבורות:

יֵשֶׁב דוֹאֵג עַל יָמַי עֲבָרְתִי,¹¹⁸ כִּסֵּי בְחֻלְתַּת עֲרַפְלִי;
 [חֲשַׁפְתָּהּ בְּמַחְסֵי בְּשָׂרֵי דוֹקְרָת.
 קִרְבַּת אֲבוֹשׁ שְׂמָמִי לְחֻכְרְתִי, וְכִלְיֹם כְּפִילַת כְּסִיל בְּמִדְוָרְתָהּ.
]דְּרָכֵי פֶה וְלִשׁוֹן הַדְּבָרָת.
 מִהֵם חַיִּי עֲתָרִים בְּצִרְתִּי, כָּאֵם שְׁפִילַת סוֹכָה כְּאַבְרָתָהּ.
 [וְכַעֲנֻקִים לְגַרְזָרְתָהּ.
 מִהֵם שְׁשָׁמְקוּ לְהַנְתִּי, וְגַם הִתְגַּלְתָּ, כִּיזִי מֵאֲשַׁפְתָּהּ,
]וְחֻקְעָה מִנְדֵי אִישׁ גּוֹבְרָת.

על פי עדינות שנונה,¹¹⁹ ניסתה ר' דוד אלקאיים בזקופת חייו זאת לדבר עברית עם בני חוגו בפגישותיהם המשותפות, ורמזו לכך אנו מוצאים גם במחרוזת זו.¹²⁰ רצון זה לדבר עברית היה אך טבעי לאור תיאורי אחבתו העזה ללשון העברית:

בַּת מֶלֶךְ חַיָּא, וְכָא מְשֻׁקְתִי, וְחַיָּא סְגוּלַת בְּפִשֵׁי בְּרַגְשָׁתָהּ,
 [טָרָם בּוֹא עֲלֶיהָ תְּפֹרְתָהּ.]...
 יוֹמָם וְלַיְלָה, רִחִי וְנִשְׁמָתִי, כְּחֻכָּה לֵלֶת אֶסְפֵּר בְּמַגְלַתָּהּ,
 [שׁוֹפֵךְ תְּחִינָה וְעִתְרָתָהּ.]...
 תְּמִיד בְּאַהֲבָתָהּ שׁוֹגָה, וְתִאֲנִתָּה בּוֹעֲרָת פְּקָרְבֵי בְּעֵתְהוּ.
 עַד אֲשֶׁר מִשְׁמַחְתָּה הִרְפִּיתִי בְּכִזְתָּה נִתְרַ לִּפִּי, כְּעַמֵּק מִחֻרְתָּהּ.
 אִיכּוֹתָהּ וְמֵהוֹתָהּ, רֵאשִׁיתָהּ וְתַבְלִיתָהּ, יִיעַף יַעַף שֶׁכֶּל מִיַּדְעָתָהּ.¹²¹

כאשר הוא מצליח לחבר שיר בשפה האהובה, הוא מלא חדווה וגאווה:

וְאֲשַׁמַּח שְׂמַחַת לִבִּי שְׂמַחְתִּי, בְּרֵאוֹת פְּעוּלַת רִחִי בְּפִעוּלָתָהּ,
 [אֶפִּיט פֶּעַל רֵאשִׁי כּוֹחֲרָת.
 אֲבַל בְּרִי לִי, אֲנִי יַדְעָתִי, בִּי בְּאַפְלַח לִפִּי, בְּכִסְלָתָהּ,
]כְּמַגִּישׁ חוֹתֵר בְּמַתְרָתָהּ.¹²²

אולם עד שהצליח להשתמש בה ביצירתו, היה עליו לעמוד קשות בגילוי סודותיה, כיון והתר, בנראה, באמצעות עיון בספרי הדקדוק השונים, ששבנו במקום של כבוד ככל ספרייה של משכיל עברי באירופה ומחוצה לה, בולל מוגדור. אך עיקר שליטתו המרהימה ברזי הלשון העברית בא לו מתוך עיוניו חקירותיו במקורות עצמם, וכמיוחד התנ"ך:

חֻקְרָתִי נְחִיבְתָהּ,¹²³ מִה נִכְּפָה עֲבוֹדְתָהּ - בְּקִרְוֹא כָּל קוֹרָא בְּהָ קְרִיאָתוּ.
 תּוֹרְחָתָהּ וְתַעֲוִדְתָּהּ, לְכַנּוֹת שִׁיר בְּתוֹבִיבְתָהּ, בְּמִדְהָ, בְּמִשְׁקַל הַבְּכָרָתוּ,
 פֶּעַל, שֵׁם וּמִילָתָהּ, וְשִׁיתָפִי תִיבּוֹתָהּ, וְשֵׁם נִרְדָּף - כָּל שֵׁם בְּתוֹבִיבְתוּ.

מודעותו של ר' דוד אלקאיים לצרכיה של הכתיבה הספרותית, לעבודה הלשונית המתוצה, המתסבלת והמלהיבה בו בזמן, ולכללי הפרוודיה של שירתו העברית, אין לה את ורע בכל שירת יהודי מרוקו וצפון אפריקה בכלל. הוא גם היחידי שנתן לכך כיסוי אמנותי כגוף יצירתו, ובצורה פואטית בליכך. מודעות זו לכתיבה היצירתית היא גם אחד הסימנים לגישתו המשכלית הכללית. השפעתם של משוררי ההשכלה העבריים אינה מוטלת כאן בספק.¹²⁴

למעשה, אין ר' דוד אלקאיים מחזר סערת רגשות כלבד ביחסו ללשון העברית. לגביו, כיוצר וכמשכיל עברי, מסמלת העברית יותר מכל ערך אחר את האפשרות לפעול מיידית ובאופן אישי לשינוי הגורל היהודי בגולה, בחלק מהגשמות שאיפותיו התרבותיות והלאומיות. לכן, יותר מאשר רומן סוער עם העברית, מתפאה בשינוי השונם המוקדשים לשפה מיתוס שלם של הלשון העברית, מיתוס המקפל בקרבו את עמדותיו האישיות של המשורר ואת המניעים לנחישות התגייסותו למען השפה. עמדתו אלה הן קודם כול רגשיות. מלבד יופיה והדרה של השפה בעבר הרחוק, מתבטא דרכה עיקרה של התרבות היהודית והיצירה היהודית, ובה באמו הכביאים. לכן יש לפעול למען תחיית השפה והחזרתה למצב ה"בראשית".

מטרות אלה עולות משירי השבח וההלל שהוא הקדיש ללשון:

עוֹרִי, שְׁפַת אֲמֹת, שְׁפַת בְּרוּרָה,	שְׁפַת בֵּין הַשְּׁפּוֹת, מִה לֶךְ נִרְדָּמְתוֹ
שׁוֹבֵי לִימֵי נְעוּרֶיךָ חֲדוּרָה,	הַחֲנוּסִסִי, וְאֵל תְּהִי כְּכֻלְמַת.
תַּחַת הַיּוֹת בְּחִינְךָ צְרוּרָה,	תְּתַבְּשָׂאֵי בְּתוֹךְ עֲמוֹךְ נְעֻצְמַת.
וְכַנּוֹת הַשִּׁיר, תוֹךְ עֲלְמוֹת בְּשׁוּרָה,	פְּתוֹכְךָ מַעֲשֵׂה רַקְמָה נְקֻסְמַת.
לְרַחֵךְ בֵּין גְּבִיאִים בְּצוּרָה,	בְּךָ נֶאֱמַר וְאֵת לֵהֵם בּוֹאֲמַת.
קוֹמִי, אוֹרִי, פִּנְתַּי יִקְרַת בְּמִנְרָה,	פְּעוּרַת נְדִיבִים אֵל לֶךְ נְעֻלְמַת.
יֵשׁ חֻקְנָה לְאַחֲרִיתֶךָ שְׂמֵרָה,	פִּימִי מְרַדְבִּי וְאַסְתֵּר נְחֻחְמַת. ¹²⁵

ברט, בכתבו על השפה, מגלה המשורר גם צרכים מידיים ואישיים יותר. כיוצר המבקש לתת דרור לעולמו הרוחני המסוער, והמודע בו בזמן לכללי יצירתו ולמגבלותיה, הוא זקוק ללשון עשירה ומגוונת, שתספק את ביזוריו ואת שאיפותיו האמנותיים. אין הוא יכול להסתפק בלשון הקורפוס הסגור של חטקסטים העבריים המסורתיים, שעיקרם התנ"ך.¹²⁶ הוא חייב לפרוץ את מעגל "קוצר הלשון", ואם בי הצליח ליצור לעצמו שפה גמישה ועשירה ביסויו,¹²⁷ אין הוא מתפאר בנוצות של מחדש הלשון, ואין הוא מתמיר שהרחיב כהוא זה את אוצרה:

דַמְמוּ שִׁפְתַי בְּשֹׁפֹךְ מִלְתִּי / בְּבֵית אֵל, עֵלֹת / עֲלוֹת בְּקִדְוֹשְׁתָּהּ /
 [תִּלְאַחַח כָּל לִשׁוֹן מִסְפָּרָת.
 וְעַת יֵיטֵב לֵב בְּשִׁיר שְׁאֵפְתִי / עֲטִיתִי גֹלֶת / זָהָב מֵאֲדַמְתָּה /
 [תְּרַשִׁישׁ וְאֶבֶן הַיְהִיחֶת.
 צְנִיף בּוֹשֶׁת עֹשֶׂה בְּכַלִּיפֹתָהּ / לִפְנֵי קְהִילַת / עַמִּי, וְאִימָתָה /
 [לְבָשְׁתִּי כְמוֹעִיל וְאַדְרֶת.¹²⁸

המציע המדרבן את ר' דוד אלקאיים בפעולתו למען הלשון אינו רק רגשי או "צרכני", אלא גם אידיאולוגי. מתוך הברתו הקרובה את שירת ה"קצידה" הערבית-מוסלמית ואת השירה האנדלוסית על-פי המסורת ששררה במרוקו הוא בא לידי קנאה בעושר הרב של הערבית הספרותית למחצה, הבא לידי ביטוי בשירה הזאת. "פיוט זה על השפה ועל השירים", הוא כותב בראש פיוט, "ועל כי שירי הערב מתוקים לחכם בעבור שפתם הרחבה; ומשורר הישראלי נכנסה בלבו קנאת המשוררים הערבים, וגם לבש קנאת לשון הקודש אשר קצרה ידו לשורר בה כאוות נפשו, ולכן בשפוך שירתו בשירתו בה מצא נחמה".¹²⁹

בלשון השיר הוא כותב:

נְמִט אֲוִלְמִי,	נְבִטֵל מִתְפִי עִם נָבֵר	שִׁירִי מִהֲלָלִי
	[בֵּית שִׁירְתוֹ בִּי נִפְלֵל.	
הִמְעִי וְדַמְי	הִמּוּ לְשִׁירִי עִם גְּבֵר,	נִיבֹ בְּאֲשֻׁלִי
	[תְּרִוּוּנִי עִם הַתְּהַלֵּל.	
קוֹלִי בְּשִׁפְמִי	נִטַּח בְּשִׁפְרִירִי, בְּדָבֵר	חַנּוּ, וְעֵלִי
	[מְלִיצוֹתָיו שֶׁעֵלֵל. ¹³⁰	

מערכת מורכבת זו של עמדות מחייבות ומפעילות היא שביטור התגייסותו החד-משמעית של המשורר למאבק למען השפה ולמען השימוש בה בשירתו.¹³¹

"וְאֲנִי מִיִּדְעֶתָהּ,
 [פְּחוֹשִׁים יִזְעַק מְרוֹב צָרְתוֹ.
 פְּעִסְתִּי צָרְתָהּ,
 [תִּחְרַף עַמִּי בְּנִיב וּמְרָתוֹ.
 סְבִלְתִּי אֶת קִלְלָתָהּ,
 [קָמְתִי כְּאִישׁ גִּלְחָם בְּגִבְרָתוֹ".¹³²

שכרה של מלחמת לשון עיקשת זו בצידה: היוקרה שהוא זוכה לה בקרב הקוראים או השומעים את שירתו, וההערכה שהם מביעים כלפי שיריו, אם כי

הוא עצמו עדיין ספקן לגבי יכלתו הספרותית:

"חֲקַרְתִּי וְאֲדַע פְּעֻנָתִי / יָקָר וְגִדּוּלַת, / עוֹז שִׁיר וּמְרָתָהּ, /
 [פָּעַת יְחוּפֵר כְּמִחְפָּרָת.
 רֹפֶם בְּמִתְקוֹ, לֹא לְעוֹמָתִי, / וְרַק לְוֹלָת, / מְדַבֵּשׁ מִיַּעֲבֹתָהּ, /
 [אִו מוֹר וְלִבּוֹנָה בְּמִקְטָרֹת".¹³³

לכאורה נראית גישתו המיתולוגית של ר' דוד אלקאיים כלפי הלשון העברית מזוהה ואף תמוהה על רקע השימוש הכללי בעברית בשירת יהודי מרוקו מני דורות רבים, שירה שהוא הכיר היטב מקבצי הפיוטים שהיו ברשותו. כל המשוררים הפייטנים - עשרות רבות האולי אף מאות - שקמו בארבע-מאות השנים שקדמו לו, כתבו בעברית אלפי פיוטים, בקשות וקינוות, בלי שהרגישו צורך בשפה "רחבה" או עשירה יותר, וכלי שחשו כל מגבלה שהיא נשימתם בה. גם יתר היצירה הרחוקת של יהודי מרוקו, ההלכתית והפרשנית, נכתבה כמעט כולה בעברית. אלא שאיפותיו בשירה של ר' דוד אלקאיים היו שונות לגמרי. הוא לא רצה להמשיך סתם את מסורת הבתיבה של הדורות הקודמים, אלא למלא "תאות המשורר להוציא כל רוח שירתו כאותו".¹³⁴ הוא לא היה מעוניין לחבר פיוטים על פי אותו הדגם ובאותם המבנים הלשוניים התבניים, שחנרו על עצמם הלך חזור תחת עטם של המשוררים שקדמו לו, שהתמקדו בשירת הקודש - היינו, בשירת הגלות והגאולה ובשירת הזמן היהודי: השבת, המועדים ומחזור החיים.¹³⁵ הוא רצה לפרוץ גם מעגל יצירה מסורתי זה. הוא התעניין גם בנושאים יותר אישיים ופחות קהילתיים, יותר ליריים ופחות צפויים ונדושים. לבן הוא יכתוב שירי חגות, שירי התנהגות ומוסר, שירי טבע, שירים אירוניים, אישיים, קהילתיים או לאומיים, שבהם הוא יתן ביטוי לתחושותיו, להדוותיו ולאכזבותיו האישיות, המייצגות את עולמו הרחני והמנטאלי הפרטי. לכן הוא תר אחרי אמצעים לשוניים חדשים, שיאפשרו לו להחיות ולהעביר בצורה קולעת יותר את "רגשת נפשו" ואת "רוח שירו" שפעמו בקרבו.¹³⁶

צרכים לשוניים חדשים אלו והמורעות החדה שהוא פיתח כלפיהם הם אולי סימנה המובהק והעמוק ביותר של השפעת רוח ההשכלה העברית וספרותה על כתיבתו של ר' דוד אלקאיים. לבן גם מצאנו לנכון להאריך פה בנייתח היבט חשוב זה ביצירתו. קריאות צער ודמות על עניות הלשון העברית הצורך בהרחבתה, הוא בוודאי קרא בעיתונים המגיד והצפירה, כולל החצעה להקים מוסד לשוני, שיהיה אחראי על הרחבה זו. כמו בן הוא היה לבטח מודע לשירים הרבים, שנכתבו באירופה בדור תחיית הלשון, כשבת הלשון העברית, ושהתפרסמו מעל דפי העיתונות ומחוצה לה.¹³⁷ מתוך הדגשתו את הצורך ב"דברת השפה" ובסיונותיו לדבר עברית עם חבריו המשבילים, יש גם להסיק

שהוא הכיר היטב את מפעלו של אליעזר בן-יהודה, וזאת דרך העיתונים, שיצאו בירושלים ושהגיעו גם הם למוגדור.¹³⁸ אולם לא רק בתחום המודעות ללשון ולאילוצי הכתיבה ניכרת השפעתה הישירה של תנועת ההשכלה בשירתו של ר' דוד אלקאיים. אפילו השם שהוא נתן לדיואן שלו, "שירי יודים", משמעותי מבחינה זאת. זוהי כותרת נפוצה בשירת ההשכלה, בצורתה זאת או בצורה אחרת: "שיר הדודים", "שירת דודים".¹³⁹ דומה שגם השם "שיר ירדות" של קובץ הפיוטים, שערך יחד עם דוד יפלא ותיים אפריאט ממוגדור, נושא רמזים לעיסוקו בספרות ההשכלה ולמשכילותו, ונבחר על ידו משום כך. זהו צירוף הלקוח מתוך הפסוק הראשון של פרק מ"ה בספר תהלים, שמופיעה בו התיבה "משכיל" מיד לפניו: "למנצח על ששנים לבני קרח משביל שיר ירדות". לפעמים אף נתקלים בצירוף "משכיל שיר ירדות" בראש שירי השכלה שונים.¹⁴⁰

סימנים חיצוניים אלה, יחד עם הסימנים העמוקים יותר, שתוארו כאן קודם לכן, מצטרפים לנושאים החדשים ולרגישות החדשה, שכבשו את עיקר יצירתו של המשורר ממוגדור, ומבטלים כל ספק שנותר לגבי השפעתה הברודה של שירת ההשכלה על ר' דוד אלקאיים. ומלבד שירי החול, התופסים מקום מרכזי בשירתו – תגז'אנר נדיר מאוד בשירה העברית במרוקו שלפני דור ההשכלה – הרי כתב ר' דוד אלקאיים כשלושים שירים תנ"כיים על יסוד פרשיות השבוע שבין "בראשית" ל"כי תשא" ועל יסוד מגלת אסתר. שירים אלה הוא חיבר במיוחד עבור שירת הבקשות, שהתקיימה במוגדור ובמראכש בערבי שבת, לפני עלות השחר של יום השישי, בשבועות שבין סוכות לפסח. הם התפרסמו באנתולוגיה "שיר ירדות" שהוא ערך, ואשר כללה את חכנית הפיוטים והבקשות, שנקבעו לכל שבת ושבת משבתות אלו, ואשר הושרו כל פעם על פי מודוס מוסיקלי-אנדלוסי או מודוס אחר. אולם המשורר לא הסתפק בהרקת הטקסט המקראי לכלי פיוטי מחורז, כפי שעשו כמה משוררים לפניו במרוקו,¹⁴¹ אלא השתמש גם במדרשים ובפירושים המסורתיים. שליוו את הטקסט המקראי, כדי ליצור יצירה העומדת בפני עצמה מכוח סגולותיה הפואטיות. עצמת הביטוי, אפיון הרמויות והחמיאתן, השימוש הנרחב בצורות הדושיה ויסודות סיפוריים-תיאוריים מפותחים מעניקים לשירים אלה, הבנויים כולם על לחני ה"קצאייד" הערביים-מוסלמיים, שהיו ידועים בזמנו, ערך לשוני וספרותי רב. גם בשירים תנ"כיים-מדרשיים אלה בולטת השפעתה של שירת ההשכלה.

¹ שירים אלה נהפכו, כאמור, לחלק ממסורת הפיוטים והבקשות של יהודי מרוקו, מסורת שהופצה בימינו דרך הקובץ "שיר ירדות" במיוחד. מסורת זאת התחילה להתגבש במרוקו כנראה במאה ה'17, וכיום היא ממלאת תפקיד חשוב בגיבוש זהותה התרבותית של יהדות מרוקו בארץ ובעולם.¹⁴² ומעניין לציין ששני קבצי הפיוטים שיצאו לראשונה בדפוס הוצאו לאור ונערכו על ידי חברי

חוג המשכילים במוגדור. ראשונה יצאה בווינה ב-1890 האנתולוגיה "רני ושמחי", על ידי יצחק בן יעיש הלוי, המוכר לנו, שערך אותה יחד עם דוד יפלא ותיים בן חיים. שנייה יצאה, יותר משלושים שנה לאחר מכן, ב-1921, במראכש, האנתולוגיה "שיר ירדות", שאותה ערך ר' דוד אלקאיים יחד עם דוד יפלא טוב, שהיה ירען גדול במוסיקה האנדלוסית ובשירת ה"קצאייד", ותיים ש' אפריאט. אם כי שני קבצים אלה בנויים על פי שיטה מוסיקלית שונה (כשני הושם הדגש על עקביות והגיון מסוים בבחירת רצף הלהנים לכל שבת), בכל זאת הם נערכו והובאו לדפוס על ידי אנשים המזוהים כדאשוני תנועת ההשכלה העברית במוגדור ומעורבים עמוקות בתהליכי ההתחדשות העברית. תופעה זאת, של עריכת ספרי ליטורגיה ושירה בבני משכילים דווקא, יש בה כדי להעיד על אופייה המיוחד במינו של ההשכלה העברית במוגדור, ומאחר יותר גם בכל רחבי מרוקו.

חבורת המשכילים, שהתגבשה במוגדור בסוף המאה ה'17, קמה ללא כל הכוונה מגבוה, ללא כל לימוד או חינוך משותף במוסד חינוכי עברי חדש כלשהו. אלא היו תלמידי חכמים, שקיבלו חינוך יהודי במסגרת המוסדות המסורתיים של הקהילה, ובגיל שלוש ומעלה החלו בפעילות המשכילית. הם היו משולבים היטב בחיי הקהילה על כל מערכותיה ומסגרותיהם. הם הגיעו לספרות ההשכלה ולעיתונות העברית בכוחות עצמם בלבד, מתוך סקרנות ורצון להתחדשות. עיסוקם זה היה קודם כול עיסוק משלים בחייהם הקהילתיים, ולא תהליך מהפכני ההופך על פיהן את אשיות אישיותם וחינוכם המסורתי. לכן הם גם ראו כפגיעה אישית קשה ובלתי מובנת את הרינונים שהילכו בקהילה על כפירתם כביכול. חוץ כדי דבקוכם בכתיב ההשכלה הם סיגלו לעצמם גישות חדשות הן כלפי המצב המשפיל, שבו היתה נתונה יהדות מרוקו מאז ומתמיד, והן כלפי הצורך בחידוש הלשון והשימוש בה. גישות אלה חידדו את השקפת עולמם והכניסו בה תמורות חשובות, אך לא הביאו אותם לחשוב על עויבת המחנה המסורתי או על הכרזת מלחמת השכלה וקידמה. עם כל השפעת רוח ההשכלה העבדית עליהם, הם נשארו מעוגנים היטב בקרקע הקהילה ובבעיותיה, ותרבותה של הקהילה המשיכה להיות עבורם מסגרת ההתייחסות התרבותית הטבעית והיחידה. כפועל יוצא מכך, הם השקיעו על התהליכים מבפנים, ולא מבחוץ, וניסו להכניס שינויים ולהכין תמורות על יסוד הנתונים התרבותיים וההתנהגותיים של הקהילה. לכן היה אך טבעי עבורם לנסות ולקדם את מסורת הפיוטים, שזימנה להם תווית שיריות ומוסיקליות, על ידי עריכתם והדפסתם של קבצי השירה המסורתית, שהיו קיימים לפניכן אך ורק בכתיבתידי וברשותם של מעטים בלבד.¹⁴³ לכן מזכיר ר' דוד אלקאיים באופן טבעי לגמרי את העושר הלשוני של השירה הערבית-מוסיקלית החצי-ספרותית, שאותה הוא הכיר היטב, ולא כל שירה אחרת, שלא הזכיר כלל. לכן הוא גם יראה במוסיקה האנדלוסית ובלחנים של

ה"קצאיר", הידועים היטב, את הקורפוס היחיד והטבעי שממנו הוא ישאב את המשקלים לשיריו הרבים. גישה זו מצד משכילי מרוקו מוכיחה עד כמה רב היה, בתחומים מסוימים, השילוב התרבותי של יהודי מרוקו (וצפון אפריקה בכלל) בסביבה המוסלמית השכנה, ומה יכול היה לצמוח בתרבות יהודי מרוקו, אילו נמשבו נסיונות מודעים אלה לשילוב המסורת היהודית והמסורת הערבית בתחומי מפגש אפשריים חסרי מתח דתי, בלי שתפריע בכך נוכחותה של תרבות צרפת, שהשתלטה במרוקו לאחר הטלת הפרוטקטוראט הצרפתי על המדינה.

ומעניין לציין שלתחום מיוחד זה של פיתוח שירת הבקשה והפנטזים המסורתיים היה המשך משכילי ישיר, בקזבלנקה ובארץ, בדמותו של ר' דוד בוגלו (אזור קזבלנקה 1903 - קריתיים 1975), שתרגם יותר מכל פייטן אחר לביטוי ולטיפוחה של מסורת הפיוטים על פי המתכונת של "שיר ידידות", וחינך מאות תלמידים, הממשיכים כיום את דרכו. מלבד ידעותו הגדולה במוסיקה האנדלוסית שעברה למרוקו, בשירה העממית ובמוסיקה המצרית החדשה, נודע ר' דוד בוגלו גם בבקאותו הרבה ברוי הדקדוק העברי, שאותו הוא לימד בתוגים שונים בקזבלנקה,¹⁴⁶ וכן בשירתו האישית והלאומית (המפורזת עדיין אצל תלמידיו), שהוא כתב בשתי השפות, העברית והערבית היהודית, במרוקו ובארץ, והרכיב על לחנים ממקורות שונים. בשנים האחרונות נרתם ר' חיים שושנה, שנולד ב־1913 במראכש, והיה דיין בקהילות שונות במרוקו ובכארשבע, להוצאת מהדורה מתוקנת ומבוארת של הקובץ "שיר ידידות" תחת השם "אעירה שחר".¹⁴⁵ גם ר' חיים שושנה ידוע בבקאותו הרבה בדקדוק העברי וכן בשיריו האישיים והקהילתיים, שהוא חיבר בעברית עשירה מאוד ומיוחדת, והשזורים ביסודות מילוניים ותחביריים ישנים וחדשים גם יחד.¹⁴⁶

מחוץ לתחום זה של הפיוט, קם במרוקו במאה הכ' דור חדש של תלמידי חכמים, שהיו גם משכילים לפי נוסח מוגדור. אחד המקומים המעניינים ביותר מבחינה זאת הוא מקרהו של ר' דוד בן מסעוד דאנינו, שנולד בסוף המאה שעברה בבני מלאל, חזי עד לשנות החמישים המאוחרות בקזבלנקה. בעיר זאת הוא פרסם בצורה של טקסט כפול דולשוני, בעברית ובערבית יהודית מליצית ומחורזת, ספרי הגות ופרשנות, הכוללים גם דרשות וטיפורים ממקורות שונים.¹⁴⁷ בפרסומיו השונים הוא הראה התעניינות מרובה בענייני חכמה וזשכלה. הוא אף עיבד לטיטואציות יהודיות-רבניות את תוכן של יצירות ספרותיות אירופיות, לא יהודיות, שאותן הוא קרא בתרגומו העברי. כך הוא עיבד עיבוד מקורי את יצירתו של דנטה על התופת תחת השם "שרביט הזהב".¹⁴⁸ תחת הכותרת "סוד הבראה" הוא יצר יצירה חדשה על יסוד רומן ההרפתקאות של ז'לז' ורן "בכסן האדמה", שהוא קרא בתרגומו העברי של זאב כנפתלי.¹⁴⁹ גם ר' דוד דאנינו נתן דגור לרגשותיו הלאומיים והצינייים

בדרשות שונות ובסקסטים שונים שחוא פרסם בתוך ספריו.¹⁵⁰

ניצניה של תנועת הזשכלה עברית זאת הנצו, כאמור, בקרב שכבת תלמידי החכמים שהזחיגת את קהילות יהדות מרוקו בכל הדורות. רק בקרב רובד חברתי זה יכלו להימצא יודעי הלשון העברית, שהיו מסוגלים לקרוא את העיתונים העבריים ואת ספרי החבמה וההזשכלה ולהתרשם מהם. עילית תרבותית זאת היחה היא עצמה מונחגת בידי צאצאיהם של רבנים ותלמידי חכמים ממגורשי ספרד ופורטוגל, שהתיישבו במרוקו בסוף המאה הט"ו ובתחילת המאה הט"ז. עד כמה שנחקר הדבר לא נודעה שכבה חברתית-תרבותית זאת בקנאותה הדתית או בחוסר פתיחותה, במחצית השנייה של המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ', אלא לחפף.¹⁵¹ מעטדמאוד היחה למשל התנגדותה - את בכלל (פרט אולי לרבני מראכש) - למפעלה של חברת כ"ח במרוקו. אחדים מהרבנים שהיו גם משוררים אף חיברו פיוטים לכבודה של החברה,¹⁵² ואחרים יראו מאחר יותר בפרוטקטוראט הצרפתי את עידן "החופש והדרור" של יהדות מרוקו.¹⁵³ במאה הכ' ישקרו אחדים על פרסום תרומתה הרחנית של יהדות מרוקו ליצירה היהודית.¹⁵⁴

אולם יש לציין כאן במיוחד שקרקע נוחה זאת לצמיחתה של תנועת הזשכלה עברית במרוקו לא נוצלה כלל לטיפוחה של תנועה רחבה ומאורגנת. כל הפעילויות המשכיליות בקהילות השונות, שדווח עליהן כאן, מצביעות יותר על יזמות של חוגים מצומצמים או של יחידים, שנתפסו מסיבות שונות לרעיונות ההזשכלה, מאשר על תופעה כללית או מתקרבת לכך. אפילו כחוג התוסס של מוגדור לא קם דור המשך שימשיך ויפתח את הפעילות המשכילית של יצחק בן יעיש הלוי, דוד אלקאיים או נסים הלוי וחבריהם.¹⁵⁵ תנועה עברית ממשית תקום במרוקו רק לאחר שהתנועה הציניית תצליח להתבסס ולהתארגן בשנות השלושים והארבעים, ולאחר שיתעורר הצורך הציניי בחינוך עברי מודרני.¹⁵⁶ ואולם אז שררו תנאים היסטוריים-לאומיים אחרים.

הערות

1. על מפעלה של כ"ח במרוקו והשלכותיו החברתיות על יהדות מרוקו, ראה: M.M. Laskler, *The Alliance Israelite Universelle and the Jewish Communities of Morocco: 1862-1962*, Albany 1983; idem, "Aspects of Change and Modernization, the Jewish Communities of Morocco's Bled", in M. Abitbol (éd.), *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jérusalem 1982, pp. 329-365; וכן: מ"מ לסקר, "החינוך היהודי במרוקו", טעמים 9 (תשמ"א), עמ' 78-99.
2. תפוצתו של המגיד במרוקו תחברר להלן, במהלך הצגת ממצאי המחקר, אך יש להקדים ולציין שאנשי מוגדור התייחסו בכתבותיהם מסוף המאה הי"ט ומתחילת המאה הכ' אל רשימות, שהתפרסמו בשבועון זה עוד בשנים תרכ"ד-תרכ"ה (1864)

assoupli ses facultés. Il s'était adonné à l'étude des littératures et de l'histoire, et en particulier des mathématiques, puisant ces vastes connaissances dans les ouvrages écrits en hébreu moderne. (C'est nous qui soulignons — J.C.) /.../ Ceci se passait vers les dernières années du siècle dernier /.../ A cette époque Ben Yehouda tentait la rénovation de l'Hébreu. Nissim Levy qui se tenait en contact avec les communautés d'Europe Orientale par les correspondances et les journaux se montrait un des plus ardents artisans de cette rénovation. Son entrée dans la classe d'hébreu fut un événement. Dès la première séance nous fûmes emballés." *L'avenir Illustré*, No. 237 du 28.2.1935, p. 9. נסים לוי נפטר בשנת 1935 בריח זה ז'נירו, שאליה הוא חתן ממוגדור. על פי עדות אהת, שנמסרה לי בע"פ, הוא נאלץ לעזוב את מוגדור בתוצאה מפעילותו המשכילית הכולסת מדי, שהרגיזה את חוגי

תרבות בקהילה. ראה גם את יתר דבריו של יעקב אוחיון בנקרולוג המצוטט לעיל. 9. הוג זה מאוזכר כנראה בשם "חברתנו" ע"י דוד אלקאיים ודוד יפלה בהספדו על יצחק הלוי (הערה 6 לעיל). רוד אלקאיים קורא לו באחד משיריו "חברת הבן", ובסדרת כתבות שהיא שלה בשנת 1900 להיהודי הוא מדבר על האגודה "לשכת יסוד המערבי", שהיתה "אח לאגודת 'בני ישראל' בירושלים" (ראה הקהילי, שנה שלישית, גליון מתם 22.2.1900, עמ' 3). על אגודת משכילים זאת שמעתי גם מפיה של ר' שלמה בטאפו, בן 79, ממוגדור, התי כיום בירושלים, שסיפר לי שגם אביו, ר' דוד כטאפו, שנהיה לאחר מכן לרב הקהילה, היה חבר בה.

10. ראה דברים לחיבורו זאת עם יהדות צפון־אפריקה בקבצים שיצאו לכבודו או לזכרו של אברהם אלמליח: (1) מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט; (2) ח"ו הירשברג (עורך). זכור לאברהם, ירושלים תשל"ג; וכן הביבליוגרפיה של אברהם אלמליח המופיעה בקובץ הראשון. ראה גם על כיסורו במרוקו ב־1923 כשליח חקק"ל: D. Bensimon, "Les débuts du mouvement sioniste au Maroc", *Michael V*, Tel-Aviv 1978, pp. 50 et 56.

על אברהם אלמליח, ראה גם במאמרו של מ' רומני המתפרסם בקובץ זה. 11. מתוך: אברהם אלמליח, "אפריקה הצפונית וחלקה בתרבות העברית", עם וספר, אוגוסט 1945, עמ' 29.

12. מתוך: א' אלמליח, "חלוצי השתנות היהודית במזרח ובצפון־אפריקה - מבוא", מזרח ומערב, כרך ד (תר"ץ), עמ' 207. ראה גם דברי המחבר בטשא בתאריך מוקדם יותר: "סקירה עין", השקפה, שנה ה', גליון כד, כ"ד אדר א' תתל"ה לחורבן, עמ' 193.

13. מזרח ומערב, כרך ד (תר"ץ) עמ' 207.

14. על קהילת גיברלטר ומעמדה המיוחד עבור יהדות מרוקו, ראה: ח"ו הירשברג, שם, עמ' 283-282; 307-305. בגלל מעמדה זה, נראה שקהילת גיברלטר, שתחתה בצל האימפריה הבריטית, שימשה תחנת ביניים חשובה בדרך החירות של הספרות העברית והעיתונות העברית למרוקו בכלל ולטנג'יר וצפון הארץ בפרט. היא שימשה גם לרוב כשער כניסה למרוקו עבור משכילים ושד"רים שבאו מאירופה לביקור אצל יהדות מרוקו. כדאי לציין כאן שהעיתונות העברית של סוף המאה ה־19 התעניינה רבות בגיברלטר. כך פרסם א"א ראקאווסקי בהצפידה סדרת כתבות על הצוק ועל הקהילה היהודית שהייתה בו. ראה: הצפידה, שנה ששית (תרל"ט), גליון 5, עמ' 39-36; גליון 6, עמ' 47-46; גליון 7, עמ' 55-54; גליון 10, עמ' 78; וגליון 13, עמ' 103-102. כמו כן, לפני שהגיע לטנג'יר והתמחה שם למורה לעברית, שהה המשכיל אבשל א' צעריל (ראה עליו בהערה 16 לחלק) בגיברלטר, נשלח משם כתבות רבות על הקהילה ועל יהדות מרוקו. לאחר סדרת הכתבות ששלח מאוראן שבאלג'יריה. ראה

אודות יהדות מרוקו ואודות נסיעתו של משה מונטיפיורי למרוקו ותוצאותיה, ואשר תורגמו מה־*Jewish Chronicle*. ראה: המגיד, שנה שמינית, גליון 35 מיום ו' באלול התרכ"ז, עמ' 273-274, וגליון 36 מיום י"ג באלול התרכ"ד, עמ' 281-282; גליון 39 מיום ח' בתשרי התרכ"ה, עמ' 308; וכן גליון 44, עמ' 331. כתבה ארוכה נוספת על יהדות מרוקו בתפרסמו בהמגיד, שנה אחת־עשרה (אור א'-אדר ב' התרכ"ז), גליון 8, עמ' 60; גליון 9, עמ' 68, וגליון 10 עמ' 76 - מאת יהודה שמעון סטאניסלאווסקי. ציין כאן עוד את סדרת הכתבות, ששלח אברהם שאליה מתוניס להמגיד בשנים תרב"ד-תרכ"ו.

3. כל החוקרים, ללא יוצאים מן הכלל, העוסקים כיום ושעסקו בעבר כחקר תולדות היהודי מרוקו ותרבותם במאות ה־18 וה־19, עברו וממשיכים עדיין לעבור בשתיקה מוחלטת על התופעה הנידונה כאן, למרות שהדיה הברורים מצויים בכתובות רבות, שנפרסמו בעיתונות העברית בשנים 1890-1908. חלק מכתבות אלה נרשם כחיבורי של אברהם הטל, יהדות צפון־אפריקה - ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"א, ערכים מס' 3542, 3543 ו־3726.

4. במחקר זה התחלתי לאחר שגיליתי במקרה במחשיריו של ר' דוד אלקאיים לכבוד ההשכלה והלשון העברית, שידובר בהם בהמשך בהרחבה.

5. על ר' דוד אלקאיים, שנפטר במוגדור בשנת 1941 בגיל שמונים ומעלה, ואולי אף חשעים, ראה להלן. וכן את מאמריי: (1) "ר' דוד אלקאיים, משורר עברי במרוקו: (א) משורר אמן ומשכיל", אפריון, גליון 1 (אביב תשמ"ג), עמ' 96-102; (2) "ר' דוד אלקאיים - משורר אמן ומשכיל", בתוך: ר' דוד אלקאיים, שירי דודים, ירושלים תשמ"ג.

6. על יצחק בן יעיש הלוי כתבו לאחר פטירתו שני חבריו דוד אלקאיים ודוד יפלה בהצפידה: "קיימם והנה (1) והי ישמעו בקהל עדתנו בי עלה המות בחלוננו ויאבק עם גור אריה ראש להכתנו, רם הנפש, יקר הרוח, בן יחיד להוריו, חכם עדיף, המרביץ תורה בישראל, הסופר הנודע, החכם השלם, שאין גומרין עליו את החלל הז' יצחק בן יעיש הלוי, ביום שבת קודש בעלת המנחה עלתה נשמתו למנוחתה, כלו כדמועות עינינו, כי אכד ממנו בלי המחנתו, אשר שם לילות כימים והלך בדרכי התורה, ובמעגלי הספרות וההשכלה ובמאמריו היקרים במכח"ע (= במכתבי העתים) הצפידה, המגיד והמליץ ובמכת"ע בירושלים משך עלי עין בני עירו המכבדים אותו, בן ארבעים וחמש היה המנות במותו ויעזוב לאנחות אשה ושתי בנות". הצפידה תרב"ה, גליון 286, עמ' 1131.

7. על המצב הפוליטי והכלכלי במרוקו במאה ה־18 והשלכותיו על יהדות מרוקו, עיין: J.L. Miège, *Le Maroc et l'Europe, 1830-1894*, Paris, 1961-1964, 4 vol.; idem, "La Bourgeoisie juive du Maroc au XIXe siècle - rupture ou continuité", in: M. Abitbol (éd.), *Judaïsme d'Afrique du Nord aux XIXe-XXe siècles*, Jérusalem 1980, pp. 25-36; וכן: מ' אביטבול, "אליטה כלכלית יהודית במרוקו הפרי קולוניאלית: תג'אר אלשולסאן", בקובץ הנ"ל, החלק העברי, עמ' כו-לד. ראה גם: ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה העשונית, כרך ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 317-294.

8. מלבד יצחק הלוי ודוד אלקאיים, הי במוגדור בסוף המאה ה־18 ותחילת המאה ה־19 משכיל שלישי בן הקהילה, אשר השאיר את רישונו בתולדות קהילתו - נסים לוי, המורה לעברית בבית"ס של ב"ה, שעליו כתב תלמידו יעקב אוחיון מעורכי השבועון היהודי־ציוני *L'Avenir Illustré*, שיצא בקובלנקה בשנים 1926-1939: "Esprit avide: de sciences exactes, montrant par là combien la gymnastique talmudique avait

- עברית וערבית במסגרת גבוהים בפורטוגל (ראה עליו: I. Laredo, *Op. cit.*, pp. 262-5); כ. משה י' אזאנקוט (הערה 15 לעיל); ג. שמואל ד' לוי (1874-1970). מראשי תנועת העברית והארגון הציוני במרוקו מאז שנת ה'ס"ז (ראו עליו: צ' יהודה, שם, כרך א, עמ' 127 ואילך, ובנו כרך ב, עמ' 302-303, הערה 54.
- 23. על יוסף הלוי, ואה ש' הרמתי, שלושה שקדמו לכניסה ליהודה, ירושלים תשל"ח, עמ' 12-45.
- 24. ראה את צילום המכתב בתוך: מ' אביטבול, "הפעילות הציונית כצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה", פעמים 2 (קיץ תשל"ט) עמ' 37-38.
- 25. ראה היהודי, שנה שניעית, גליון 48 מחם ה', י"ז בתמוז תרס"ד, עמ' 5. על הפעילות הציונית כאספי בתחילת המאה, עיין: צ' יהודה, שם, כרך א, עמ' 75-77.
- 26. ייתכן שגם מקהילת אודא (שעל גבול אלג'יריה-מרוקו) נשלח מכתב להצפורה, שהמערבת סירבה לפרסם אותו. ראה על כך: הצפורה, שנה י"ח, תרנ"א, גליון 147, עמ' 598 במזור "שאלות ותשובות". אשר לקהילות פאס, אנשי "חיבת ציון", הארגון הציוני המקומי, בותבים בשנת 1910 שנודע להם על פעולותיה של התנועה הציונית מתוך קריאה בעיתונות העברית. ראה על כך: צנני יהודה, "הפעילות הציונית במרוקו ערב הפרוטקטוראט", בתוך: מ' אביטבול (עורך), יהדות צפון-אפריקה במאות י"ט-כ', ירושלים, תש"ם, עמ' קה.
- 27. הצפורה, שנה י"ז (תר"ץ), גליון 132, עמ' 553.
- 28. שם. על ד' שלום עמאר (תרכ"ב-תר"ס) ור' שמואל עמאר אביו (ז'-תרמ"ט), ראה ר' בן נאים, מלכי רכב, ירושלים תרצ"א, עמ' קיג, א; קכב, ב.
- 29. הערויות העקיפות שתברנה לחלץ, כשנדון בכתובתו של יצחק בן יעקב הלוי. אשר לערויות שבע"ט, הזמנו לי לראיון בפריז, באוקטובר 1982, את מר מאיר עמאר, שהוא נכדו של ר' שלום עמאר, ואשר היה בשנות השלושים, הארבעים והחמישים מפעיליה המרכזיים של התנועה העברית ושל התנועה הציונית במכנאס. הוא סיפר לי שבספרייה המשפחתית שלו היה אוסף מלא של עיתון הלבנון, וכן ספרי השכלה רבים, שנרפסו במחצית השנייה של המאה ה'י"ט, כולל ספרי דקדוק וספרי מדע, בצד ספרות יפה.
- 30. מאיר עמאר, נכדו של ר' שלום עמאר, היה כאמור מראשי הארגון הציוני במכנאס, והיה בין אלה שפעלו בתקיפות אצל המוסדות הלאומיים למען הענקת אישורי עלייה לבני קהילתו. ראה על כך: צ' יהודה, הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, ירושלים תשמ"א, כרך א, עמ' 134-136, ובנו כ, עמ' 311, הערה 25.
- 31. השוה את פעילותם של יוסף י' כן ג' ומשה י' אזאנקוט, הערות 15 ו'18 לעיל.
- 32. ר' רוד אלקאיים היה בין מקימי הארגון הציוני "שערי ציון" במגדור, ובבחר כמוכרזו בשפה העברית. ראה את כתבותיו, שבהן הוא מתאר את נסיבות הקמתו של הארגון, בהיהודי, שנה שלישית, גליון מ"ה מחם ב' כאלול תר"ס, עמ' 12, וגליון מ"ו מחם י"ב כאלול תר"ס, עמ' 4.
- 33. השוה את מחקריהם של צ' יהודה (הערות 26 ו'30 לעיל); מ' אביטבול (הערה 24 לעיל); D. Bensimon (הערה 10 לעיל).
- 34. מלבד כתבותיו הרבות בהצפורה, שתנתחנה להלן בהרחבה, שלח, כאמור, יצחק הלוי כתבות וידיעות לעיתונות כמו המליץ והמגיד. את כתבותיו בעיתונות העברית שיצאה לאור בירושלים לא הצלחתי לאתר. הן כנראה נתפרסמו בעילום שם או ללא ציון שם הסופר. ראה את רשימותיו בהמליץ, שנה שלושים ושלוש, גליון 36 מחם ד' באדר התרנ"ג, עמ' 3; גליון 119 מחם ב"ו בסיון התרנ"ג, עמ' 4; גליון 237 מחם ב'

- כתבות אלה בהצפורה: שנה ארבע-עשרה, תרמ"ו-תרמ"ח, גליון 248, עמ' 2-1; גליון 259, עמ' 3; גליון 261, עמ' 3; גליון 264, עמ' 2-1; גליון 269, עמ' 2; גליון 274, עמ' 3; גליון 276, עמ' 2-3; גליון 279, עמ' 2; שנה חמש-עשרה (תרמ"ח-תרמ"ט) גליון 2-1, עמ' 2; גליון 4, עמ' 3-2; גליון 7, עמ' 3-2; גליון 17, עמ' 3; גליון 41, עמ' 2-1; גליון 45, עמ' 1-2; גליון 46, עמ' 3-2; גליון 64, עמ' 3-2; גליון 112, עמ' 3-2; גליון 124, עמ' 3, ובנו גליון 16, עמ' 2-1 (הכתבה על קהילת טנג'יר).
- 15. הצפורה, שנה חמש-עשרה, גליון 156 מחם ד', י"ג במנחם אב תרמ"ח, עמ' 3. ר' יהודה אזאנקוט, שהיה לימים ויין בטנג'יר, הוא אביו של משה י' אזאנקוט, שהיה מראשי הארגון הציוני בטנג'יר בשנות ה'ס"ז וה'ס"ח. ראה עליו: צ' יהודה, הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, כרך א - סקסט, ירושלים, סיון תשמ"א (במכונה כתובה), עמ' 107-110; ובן: Isaac Laredo, *Memorias de un viejo Tangerino*, Madrid 1935, pp. 108-110.
- 16. ד"ר אנשל אשר פעל היה כעל השכלה רחבה בגיאוגרפיה ובשפות. הוא הגיע לביקור בטנג'יר בקיץ 1888, והחליט להתיישב שם לאחר שהתמנה לאחראי על לימודי העברית. לימים הוא העתיק את מגוריו לאלהזירס שכתחום ספרד, שם הוא הקים חברה ליבוא וליצוא (מודעות מסחריות על קיומה של החברה הופיעו כידיד שבועון היהודי בין השנים 1904-1906), ולאחר מכן גם הוציא שבועון יהודי בספרדית תחת השם *Renacimiento de Israel* ("תחיית ישראל") בשנים 1924-1933. הוא היה קשור לפעילות הציונית בצפון מרוקו בשנות העשרים, אך התגוררו (או מה שחשב להתגוררו) עקב נישואיו לספרדייה נוצרייה) העיבה קשות על יחסיו עם הפעילים הציוניים המקומיים. ראה עליו: ר' בן אצראף, "על העתונות היהודית במרוקו", מחברת, כרך א, גליון ה-ט, עמ' 77. ראה כתבה נוספת על יהדות מרוקו מפרי עטו, שנשלחה מאלג'יראס: היהודי, שנה עשירית, גליון 28, מיום ה', כ"ז במרחשוון תרס"ו (15.11.1906), עמ' 5.
- 17. הצפורה, שנה חמש-עשרה, גליון 194 מחם ג', ו' כתשרי התרמ"ט, עמ' 2. ראה בתבה על קהילת טנג'יר, ההתמנה בידי Dr. N.F. (כנראה המשביל ד"ר נתן פרידלנדר) בתגוד החדש, שנה שנייה, גליון ל"ה מחם כ"ז באלול התרנ"ג, עמ' 4. הכתבה מתארת את מצבה הכלכלי והחברתי-תרבותי של קהילתו. ראה גם כתבות נוספות מפרי עטו של אותו סופר על תולדות יהודי מרוקו ומצבם הפוליטי בסוף המאה ה'י"ט: המגיד החדש, שנה שלישית, גליון ט מחם כ"ב באדר התרנ"ד, עמ' 70-71; גליון כ מחם י"ח באייר התרנ"ד, עמ' 161-162; גליון ל"א מחם ז' באב התרנ"ד, עמ' 245-246; גליון ל"ח מחם כ"ז באלול, עמ' 308-309.
- 18. יוסף בן ג' היה אחיינו של ר' מרדכי בן ג', ששירת כאב בית הדין הרבני של טנג'יר במשך עשרות שנים בסוף המאה ה'י"ט ותחילת המאה ה'כ'. יוסף בן ג' נבחר בנשא האגודה "מגן דוד" שהוקמה לאחר מלחמת העולם הראשונה בטנג'יר לזכר דודו. הוא היה פעיל תקופתמה בארגון הציוני שפעל בקהילה בשנות העשרים.
- 19. שם, שנה שש-עשרה, תרמ"ט-תר"ו, גליון 204, עמ' 832, וגליון 218, עמ' 895.
- 20. ראה על כך, למשל, את חיבוריו של J.L. Milage, הערה 7 לעיל.
- 21. ראה על כך את רשימתו של ר' בן אצראף, הערה 16 לעיל, ובן: I. Laredo, *Op. cit.*, pp. 233-255.
- 22. עיין למשל בפעילותם בתחום היצירה העברית או במסגרת הארגון הציוני במרוקו של שלושה שהתחנכו בבתי-ספר של כ"ה בטנג'יר או בטיטואן ולאחר מכן בפריז: א. יוסף בן אוליאל (1858-1937) שלאחר לימודיו בפריז היה מורה כמקוה ישראל (1861), כתב שירים עבריים וגם חיבר קומדיה בעברית בשם "הרימו מגדל", ולימד

בכסלו התרנ"ד, עמ' 3. בכתבות אלה הסתפק יצחק הלוי בחיבור ההתנכחיות ומעשי הרצח, שמהם טבלו יהודי ורום מרוקו בימיו, וכך גם נהג בכתבות ובידיעות שהוא שלח להמגיד. ראה כתבות אלה בהמגיד, שנה שלשים וחמש, גליון 14 מיום כ"ג באדר ב' תרנ"א, עמ' 110; גליון 18 מיום כ"ט בניסן תרנ"א, עמ' 143; גליון 38 מיום כ"א באבול תרנ"א, עמ' 303; המגיד החדש, שנה שנייה, גליון ד-ה מיום ט"ו בשבט התרנ"ג, עמ' 6; גליון י"ג מיום י"ד בניסן תרנ"ג, עמ' 4; גליון כ"ג מיום י"ד בתמוז, עמ' 5; גליון ס"ז מיום כ"ה במנחם אב התרנ"ג, עמ' 12; גליון ל"ה מיום י"ד בכסלו התרנ"ד, עמ' 4-5; שנה שלשית, גליון ז מיום ט' באדר התרנ"ד, עמ' 56; גליון י"ד מיום כ"ה באדר התרנ"ד, עמ' 113; גליון כ"ב מיום ג' בסיון התרנ"ד, עמ' 181. כתבות אלה בהמגיד וביתר העיתונים עשו רושם עז על מערכות העיתונות, וצוטטו לפעמים במאמרי מערכת על האנטישמיות בשלהי שנותיה הראשונות. המגיד החדש הוסיף לגליון יח-יט מיום י"א באייר התרנ"ד, עמ' 150-151.

35. על נסיעתו של משה מונטיפיורי למרוקו ותוצאותיה, ראה: ה"ח הירשכר, שם, כרך ב, עמ' 306-312.

36. אין להביך מאנן שתחושת המצב המשפיל והרעוע לא היתה נתלתם של הדורות הקודמים או של חוגים מסורתיים בקרב יהדות מרוקו; ההפך הוא הנכון. אולם מערכת התירוצים וההסברים שהתלוותה לתחושה זאת היתה לפנינו שונה לגמרי, והביאה לקבלת הדין ולהשלמה עם המצב הפוליטי, תוך אמונה שאין כל אפשרות לשנות את התנאים הבסיסיים, שבמסגרתם היתה הקהילה היהודית. עיין לשם כך, למשל, בכרוניקות "דברי הימים" ו"זכרון לבני ישראל", כותב: הרב דוד עובדיה (עורר), פאס והחמקה, כרך א, ירושלים תשל"ט, עמ' 1-81; והשווה את הגישה של הכותבים השונים למכתבו של חברי "אגודת אחים" ממוגדור (יצחק בן יעיש הלוי, תגנית אבן חיים, דוד ופלא ואהרן בוחביט), שהתפרסם בהמגיד החדש, שנה שלשים וחמש, גליון 18 מיום כ"ט בניסן תרנ"ג, עמ' 143. כסוף פנייתם הם כותבים: "על כן אחינו בני ישראל אזור בגבור הלציכם ועמדו לימין אחיכם האמללים הישבים בין הפראים במארוקו; כי בשוק הוא ובשוקים אחרים הרגו כמה וכמה יהודים בלא צדק וכלא משפט, ולא נעשה להם משפט, והדבר מוטל על אחינו חברת "כל ישראל חברים" אשר בפאריס ותכרת אגודת אחים בלונדון כי יתכנו להצדיקם היושבים בטאנגיד למוען ידברו משפט ע"ד (= על דבר) הענין הזה עם אדונת המלך, ואם אחינו אלה לא ישתדלו בדבר הזה, הלא ידעו כי חיי אחי" (= אחינו בני ישראל) תלוים מנגד והם כצאן לסבת יבולו. ואתה אדונת המו"ל תבא נא וכרינו ב'המגיד' וכעל גמולך ישיב לך ה'".

37. ראה היהודי, שנה אחת-עשרה, גליון 23 מיום כ"ו באבול תרס"ו, עמ' 5: "אנא אחינו בני חברה כל ישראל חברים ובני אגודת אחים, אחים אנחנו, חוסו וחמלו עלינו ודברו טובה עלינו בחצרות הצרפתים לפני ציריחם שישגחו על היהודים שוכני הערים האלו כטוב וכבראה בעיניהם, הנה כפותים אנו כבקר וצאן לטבח, הסחיד ממנו את התק האמלל שאסור ליהודי שאהזו כלי זין וכלי מלחמה על מדיו, התק הזה עושה אותנו בהרה הידשבת על המזכר וכה אין ללדה (ההודגשה שלי - י"ש), הנה אמתנו כתרנגולות אשר נער קטן יוכל לטבוח ולנתח כאות נפשו, הנה אמתנו רצוצים דחומים ודוים".

38. ראה את כתבותיו של צבי הלוי ברעכער על מוגדור בהצפירה, שנה שבע-עשרה (תר"ף), גליון 185, עמ' 764-765; גליון 186, עמ' 769; גליון 187, עמ' 722. צבי הלוי בותב: "ואחר כך ראיתי את האיש חירושלמי ושאלתיו אם נמצא פה הצפירה והוא הביאני אל בית איש אחד ונמצא שם את הצפירה והרכה ספרי השבלה ויהי בעיני

במים קרים לגפש עיפה. שם האיש הוא ר' יצחק ביגיש (!) הלוי" (שם, עמ' 722). כתבה נוספת של צבי הלוי, על קהילת מראבש, נתפרסמה בהצפירה, שנה תשע-עשרה (תרנ"ב), גליון 170, עמ' 680-681, וגליון 173, עמ' 693. (כתבה נוספת על קהילת מראבש ראה שם, שנה עשרים ואחת [תרנ"ד], גליון 126, עמ' 542-543). צבי הלוי פרסם כתבה נוספת ארוכה על יהדות מרוקו ומנציחה בהמגיד, שנה עשירית, גליון ה מיום י"א בשבט התרס"א, עמ' 53-55.

39. ראה למשל את כתבותיו על סבלה של קהילת מראבש (הערה 34 לעיל והערה 73 להלן) ועל קהילת אחרות בדרום מרוקו: הצפירה, שנה שבע-עשרה, התרנ"א, גליון 141, עמ' 573; גליון 142, עמ' 577; גליון 183, עמ' 740-741; גליון 195, עמ' 789-788; שנה שמונה-עשרה [תרנ"ב], גליון 71, עמ' 289; גליון 73, עמ' 299; גליון 159, עמ' 627.

40. ראה את דברי ההודעה על מחנה שנתפרסמה בהצפירה (הערה 6 לעיל).

41. יצחק בן יעיש הלוי מצטט מתוך הכתבה שצויינה לעיל בהערה 2, כשלושים שנה לאחר שנתפרסמה בהמגיד. ראה: הצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 86, עמ' 350; ושנה ב (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 227, עמ' 972. ברשותו היה גם כנראה אוסף שלם של הכהילתון שהוציאה חברת כ"ה בעברית; ראה שם, במקור הראשון.

42. בשנת תרנ"א (1891) הוא מצטט מבתם של יחזקאל שנתפרסם בהשחר, שנה א, (תרכ"ט), נספח לחוברת ה, עמ' 8. ראה בהצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 83-84, עמ' 341. בכתבו של יצחק הלוי, אין הוא מציין את מקור הציטטה, ולכן נדרשו לי חיפושים מאומצים, ולחב מאכזבים, לפני שהגעתי למקור זה.

43. "אין בית הדפוס ואין מכתבי עתים בעירנו, הוא בותב, אבל בטנגיד יש מכתבי עתים כלשונות אידחפא, וזה ששה שבועות יצא לאור מכ"ע (= מכתב עתים) בלשון המדינה שמו "קול ישראל" ע"י האדון ס"ל שלמה בן חסין. יה"ר (= יתא רצון) שתצא ממנו תועלת לאחיי ביר"א (= לאחינו בני ישראל בן יהא רצון אמן). כמה יעתי למצוא הוחמים על מכ"ע היקר "הצפירה" או "המגיד" ולא עלה בידי ספרי חכמים והשכלת במאגנים תשאו חזק עם ספרי מניגים ואפיקורסים וחבלי מסטרא דמסאבא, והקורא בהם אסור להסתכל בו" (ההודגשה שלי - י"ש), הצפירה, שנה י"ח, גליון 83-84, עמ' 341.

במאמר מוסגר יאמר כאן שהעיתון "קול ישראל" יצא בערבית יהודית בטנגיד כמשך קרוב לשנתיים (1891-1893). הוא נערך ע"י שלמה בן חסין, שהובא יחד עם דפוסו מאוראן שבאלג'יריה, שם הוא נולד והתחבר, על ידי הקונסוליה הצרפתית בטנגיד לשם הפצת דברה של צרפת במרוקו. העיתון נכרך, כנראה לאחר שהתקף את המדיניות של ממשלת מרוקו. (ראה על כך: L'avenir Illustré, supplément la Vie Juive, No. 242/1 du 29.11.1935, p. 5). אחריו הוציא אותו עורך שבועון ערבייהודי נוסף בשם "מבשר טוב", ששריד יחיד ממנו נמצא ברשותי. גם עיתון זה לא האריך ימים כנראה.

44. "לשון עברית נעדרה ממנו, אין מי שידבר בלש"ק בעירנו בתכלית השלמות. דברי הימים או קורות ימי קדם אין אנתו יודע עד מה", הוא כותב בהצפירה, שנה יח, גליון 78, עמ' 318.

45. השווה למשל: "מנהלת ביה"ס [היהודי-אנגלי לבנות] הגבירה הנכבדה ס' קורקוס אשה משבולת ומנהלת בית ספרה כקו הישר" (שם).

46. ראה שם, שנה כ, גליון 139, עמ' 506, ציטטה מחוך "לישרים תהלה" של ר' משה חיים לוצאטן.

47. ראה הערה 42 לעיל.

- 48. הצפירה, שנה י"ח, גליון 78, עמ' 318.
- 49. שם.
- 50. שם, גליון 139, עמ' 565. על חברת "דובבי שפתי ישנים" ראה בהקדמה לספר "עת לכל הפע" לר' יעקב אברצ'ו. כאן אמון תרנ"ג, עמ' ד-ו, וכן בשיר שחיבר ר' שלום אזולאי מצפור לכבוד מייסדי החברה, בעמ' עבא - עבא, של החלק "צלצלי שמע" לר' שלום אבן צור, באותו ספר.
- 51. הצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 81, עמ' 331.
- 52. ראה שם, על הקדושים של מוגדור, ובגליון 141 מאותה שנה, עמ' 573, על הקדושים של קהילת סאפמאספי.
- 53. "הלא עוד מעט והיה מספר צדיקי החלום כחול היס אשר לא ימד ולא יספר", הוא מתב בכתבה על קדושת סאפמאספי.
- 54. ראה שם, גליון 81, עמ' 331.
- 55. שם, על הקדוש הזה ראה: י' בן-עמי, "פרסומי ניסא, הקדוש ר' נסים בן נסים", בתוך: מ' אביטבול, יהדות צפון-אפריקה כמאות יט-כ, ירושלים תש"ם, עמ' קן-קסב. אך י' בן-עמי מזכיר במחקרו את התייחסותו החשובה של רצח בן יעיס הלוי לקדוש הזה ולקדושים רבים אחרים באזור מוגדור וסאפמאספי. ראה גם י' בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד, ע"פ מפתח העניינים.
- 56. הצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 141, עמ' 573.
- 57. שם, גליון 83-84, עמ' 340-341. לסיכום פרק זה בכתבתו, מדגיש הסופר: "ויש עוד מנהגים מגונים ומכוערים השמים ישראל למשסה ויעקב לבחוזים, ואם כי אלה התבדלים לא הועילו לשום אדם, אבל העיקר הוא האמונה: אם לא הועילו בעוה"ז (= בעולט הזה) יועילו לעוה"ב (= לעולם הבא). פעם אחת, הייתי במסבחה עם הרבה ממודעיו ואמרתי להם: עד מתי תהיה האולת לנו למקשה? למח לא נסיר הרע הזה מקרבנו - תבלי שוא וכובש? וישכ אחד מהם: מנהג אבותינו מורה ואל תטע הרע הזה אמר. וחי' (שהשני) השיב כמנצח שראה בס' הקדוש לקוטי מהר"ן הניכסן סימן קכ"ז, וז"ל (= וזה לשונו): ממש טוב יותר להאמין אפילו כשטותם ושקרים כדי להאמין גם בהאמת מלכפור בכל דחינו לכפור בשטותים ושקרים ועי"ז (= ועל ידי זה) נעשה הכל ליצנות אצלו וכופר גם בהאמת" (עמ' 341).
- 58. שם, עמ' 331.
- 59. שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 25, עמ' 99; גליון 45, עמ' 179-180. וכן שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 30, עמ' 119. הוא כותב שם: "ודין גרמא שכמה מבני עמנו נגד רצונם רודפי הגלים ומביאים קוסמי קוסמים והוברי חבר, מכשפים ולוחשי לחש ורופאי אליל, לרפא מחלתם, עד שלפעמים שמים קץ לחיי החולה האמלל בלי עת".
- 60. שם (כמו בהערה הקודמת), ובן: שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 63, עמ' 271; שנה כ"א (תרנ"ד-תרנ"ה), גליון 156, עמ' 629.
- 61. שם, שנה י"ט (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 98, עמ' 403; גליון 280, עמ' 1133-1134, וכן: שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 181, עמ' 733, וגליון 182, עמ' 737.
- 62. שם, שנה י"ח, גליון 182, עמ' 737.
- 63. שם, גליון 736, עמ' 311, וכן שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 99, עמ' 403.
- 64. הוא הקים את סניף חברת "אגודת אחים" ברובע המללאח יחד עם נסים לוגאסי, שגולד במוגדור, אך התיישב בלונדון וקיבל שם אזרחות אנגלית. וללא השתתפות אנשיו ה"קסבא", שהיוו את העילית החברתית-כלכלית של הקהילה. לאחר מכן נוסד סניף שני של האגודה על ידי בכדי קהילה ב"קסבא", והוא מוג לבסוף, ולאחר

- פועלת שכנוע, עם הסניף חדאשון. בראשו עמד ראובן אלמאלח, ובמה אנשי המללאח צורפו לוועד של הסניף המאוחד. ראה על כך: הצפירה, שנה י"ח, גליון 86, עמ' 350; גליון 181, עמ' 733; שנה י"ט, גליון 5, עמ' 15; גליון 11, עמ' 43-44; גליון 99, עמ' 407; גליון 100, עמ' 411; גליון 139, עמ' 506; שנה כ, גליון 79, עמ' 327-328; גליון 112, עמ' 459-458. על פרשה זו ראה: ר' שרוטר, "יהדות אנגליה וקהילת אצווירה (מוגדור) 1860-1900. ההשלכות החברתיות של הפילאנתרופיה". פעמים 17 (תשמ"ד), עמ' 5-35.
- 65. השווה: "העשירים היהודים יושבי עירנו אינם יודעים מאומה זולתי משאם ומתנם ורוב הימים הם חלוקי דעות ואין להם שלום. אך מעט מהם משגיחים על אחיהם העניים בעין חמלה ורובם אינם שמים לב אליהם. יש שחננם ה' בבתים וחצרות למבכיר ומהם מרויחים יותר ממסחרם, וחוצ' מבתיהם קנין בטפס יש להם חזקות ששוכרים אותם מתמלק בוול ומשכירים אותם ביקרו וכוזה רואים שכר טוב בלא עמל". שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 76, עמ' 311. ראה גם: שם, גליון 78, עמ' 318, וגליון 86, עמ' 350.
- 66. ראה שם, שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 14, עמ' 55-56; גליון 45, עמ' 179; גליון 98, עמ' 403: "האמת היא שרוב עשירי וגבירי עירנו לבם אך טוב וישר וכל ישעם וחפצם לעשות טוב וחסד צדק ומישרים לטובה עמנו והרמת קרבנו ולהיטב מצב אחיהם העניים".
- 67. עין למשל בקטע הבא: "אחת שאלנו מאת ח' אותה נבקש שגבורינו ונדיכינו ויחשבים באלקצבא יתנו לבם לכוון תקונים ישרים וסדרים נוחים לטובת אחיהם השואפים לעזרה ויהיו זריזים מקדימים למצות ואז אנשי למלאה בשלום ינחו על משכבותם וישבו חבוקי ידים. אך אם אנשי למלאה ירחיבו עוז כנפשם לכוון שום תקון לא יתקיים ויתבטל מעיקרו והיה בעפרא דארעא, כי חכמת המסכן כוונה. והגם שיש בהם ג'ב עשירים סחרים בעלי כשרונות טובים, אזלינן בתר רובא ולהם משפט הבכורה גם המקום גורם, כי דירה נאה היא מהדברים שמרתיבים זעתו של אדם". שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 182, עמ' 737. על החברה היהודית במוגדור, עיין: D. Corcos, "Les Juifs du Maroc et leurs Mellahs", in: *Studies in the History of the Jews of Morocco*, Jerusalem 1976, pp. 105-123; D. Schroeter, "The Jews of Essaouira (Mogador) and the Trade of Southern Morocco", in: M. Abitbol (éd), *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 365-390, וכן מאמרו של ד' שרוטר (ראה הערה 64 לעיל); מ' אביטבול, משפחת קודקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו, ירושלים תשל"ח. עיין גם בסיפורי המללאח של מוגדור בפי שהם מסופרים בקובץ: Ami Bouganim, *Les Récits du Mellah*, Paris 1982.
- 68. ביקורתו החברתית לא בשארה חתומה בכתבות שהוא שלח לשבושן הצפירה, אלא מצאת לה מהלכים בקרב חוגים שונים בקהילה, שבתכות אלה הגיעו אליהם. בקרב הקוראים בני קהילתו הוא נטה ללגלג ולבח על שהשו לאצת בצורה כל כך בוטה נגד סדרי הקהילה הישנים. השווה: "יש מהכוערים ותכמים בעיניהם אשר ראו מכתבי הקורמים בהצפירה ויהיו כמתאוננים לאמר: מי חרשה לזה שהפרח על המדה וכתב הדעה על מנהגי עירנו אשר גבלו ראשונים ויתנם ללעג ולשמצה, ובי הוא יליד פאריז או לונדון? הלא גם הוא יליד ארץ עיפתה כמונו וכמה חברים וגבירים ובעלי דעה בעירנו ובמה כמו גדול לבחוב בזל אמנם לא אבהש את האמת תחת לשוני שיש בעירנו הבמים וגבירים ובעלי דעה ובשרון, אבל שפוט הקורא האם מי שאינו יליד פאריז ולונדון אין לו רשות לדבר אמת? והאמת היא כי אם הייתי יליד פאריז היה

לאל ידי דבר עוד ועוד, אך בגלל שאני יליד ארץ עיפתה הנני מגלה טפח ומכסה טפחים". שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 182, עמ' 737.

69. יצחק הלוי מסר בכתבותיו פרטים גם על מנהג החסות שזעניקו ראשי שבטים בברזיים בדרום מרוקו ליהודים שונים תמורת השתעבדותם כמעט לנחית החסות. השווה: "היהודים הדרום שמה (= בכפרים הסמוכים לדרא ובני ציח) קונים להם אדונים לעצמם להשתופף בצל כנפיהם להחית עליהם חסות, והיינו כל יהודי מבאי שור או שה ושוחט אותו פתח בית המחמד לכפר פניו ומבקש ממנו להשגיח ולהטח עליו באכרתו, ומקבל על עצמו לעבוד עבודה אדונו לעתים ידועים כפי אשר יזשת עליו, וזכה לא יאנה לו שום רע יען אדונו מגן לו ולוחם בעדו ובעד ביתו". שם, שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 71, עמ' 289. ראה גם: שנה כ"א (תרנ"ד-תרנ"ה), גליון 6, עמ' 23.

70. ראה שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 67, עמ' 269; גליון 89, עמ' 362; גליון 142, עמ' 577; גליון 146, עמ' 593-592; גליון 179, עמ' 725; גליון 195, עמ' 789-788; גליון 233, עמ' 942-941; שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 71, עמ' 289; גליון 73, עמ' 299; גליון 134, עמ' 506; גליון 159, עמ' 627; שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 30, עמ' 113; שנה כ"א (תרנ"ד-תרנ"ה), גליון 205, עמ' 881.

71. השווה למשל: "הביטו וראו אחיט הקוראים אח מצבנו בארץ הלזו מארוקו שחינו בין הפראים תלואים לנו מנגד והממשלה השקפה עלינו בשאס נפש, ובל יום ויום מרחפת עלינו סכנה, והגם שמלכנו הישר דחמן ולבו אך טוב לנו אך לרגלי הפקידים והשרים המוציאים דבה שוא ושקר לא שלוננו ולא שקטנו ויבא רגז". שם, שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 79, עמ' 327-328.

72. השווה למשל: "ועתה כשתומם ונשאל: מדוע אחיט התאורים שבפארץ ולונדון הידועים בגדולתם ורחמנותם וטוב לבבם בעמדם כפרץ בעד אחיהם המפורים בקצוי ארץ, אך רפו ידיהם בעת צרה כואת, והגם שאנחנו ידועים שאינם יושבים בחיכוק ימים, והמה עמלים ועסוקים כדברים העומדים כרומנו של עולם אך עפ"ב טוב אם יאחזו כזה וגם מזה אל יניחו ידיהם בו אם ח"ו (= חס וחלילה) יתשללו אוי ליהודים הישנים פה, ועוד יגדל המספר וכל"ס (= וכלי ספק) גם שרים ופקידים אשר בעירות וכפרים יוסיפו טרה, בראותם כמה שרים ופקידים עושים מה שליבם הפץ ועדם במשרתם וגם עונש קל לא בענשו". שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), עמ' 949.

73. ראה את תכתובתו בהצפירה, שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 228, עמ' 977; שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 77, עמ' 319; גליון 79, עמ' 327-328; גליון 101, עמ' 414; גליון 112, עמ' 458-459; עמ' 948-949; שנה כ"א (תרנ"ד-תרנ"ה), גליון 6, עמ' 23; גליון 7, עמ' 27; גליון 8, עמ' 31; גליון 68, עמ' 271; גליון 156, עמ' 628-629. ראה גם את כתבותיו באותו נושא, שהוא שלח להמגיד ולהמליץ, הערה 34 לעיל.

74. ראה שם, שנה כ (תרנ"ג-תרנ"ד), גליון 77, עמ' 319, ובגן שנה כ"א (תרנ"ד-תרנ"ה), גליון 271, עמ' 68.

75. ראה שם, שנה כ, גליון 227, עמ' 972.

76. יצחק בן יעיש הלוי ירע כנראה גם צופתיה. הוא פרסם אוהרה בשפה זו על זכויות הסופרים שלו בראש קובץ הפיוטים, שהוא ערך יחד עם אחרים, בשם "רונני ושמחי", ואותו הוא הדפיס בוניה בשנת תר"ן (1890).

77. השווה למשל עם עמדותיו של ר' שלום פלאח מחזונים, שחתם כנראה בשם "המקנא" או "שפם", ששלח כתבות נגד פעלה של חברת ב"ח בקהילתו. בהכות אלת הופיעו בהצפירה, שנה ט"ו (תרמ"ח-תרמ"ט), גליון 126, עמ' 3; גליון 27, עמ' 3; גליון 166, עמ' 2; שנה ט"ז (תר"ט-תר"ן), גליון 41, עמ' 164-165; גליון 42, עמ' 169; גליון

45, עמ' 1; גליון 50, עמ' 201; גליון 52, עמ' 208; גל' 127, עמ' 521; גל' 149, עמ' 610. ראה גם בהמשך את עמדותיו של משכיל אחר במוגדור, ר' דוד אלקאיים, אשר קינא ללשון העברית ביצירתו הפיוטית.

78. ראה למשל הצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 282, עמ' 1141; שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 99, עמ' 407; גליון 100, עמ' 411; גליון 103, עמ' 423.

79. פרטים נוספים על חייו ויצירתו של ר' דוד אלקאיים, ראה להלן, וכן במאמריי המוזכרים בהערה 5 לעיל.

80. חיבת זה במיעט אינו מוצא כל ביטוי בכתובתו של יצחק בן יעיש הלוי. כידוע, נפטר הסופר ב-1895, לפני הקמתה הרשמית של התנועה הציונית והפעילות האינטנסיבית שהתלוותה לכך בקהילות שונות ואשר מצאה ביטוי נרחב בעיתונות העברית של התקופה.

81. על חסיהם האישיים של יצחק הלוי ודוד אלקאיים אין לנו מידע מדויק. אין בידינו שום מסמך, ששניהם חתומים עליו, ושמו של דוד אלקאיים אינו מוזכר כלל בכתבותיו הרבות של יצחק הלוי. אחרי מותו של האחרון הספיד אותו דוד אלקאיים יחד עם ידידו רוד יפלא מעל דפי הצפירה (ראה הערה 6 לעיל), ושם הוא קרא לו "ראש לחברתנו"; משמע שגם הוא חשתתף בחוג המשבילים, שבראשו עמד יצחק הלוי. סיבה אפשרית לאיחזרות שמו של דוד אלקאיים היא שעד למוותו של יצחק הלוי לא כלס דוד אלקאיים בעמדותיו ובעמליותו המשבילית. כפי שתברר להלן, על פי עדותו הוא באחד משיריו, הוא הגיע רק בגיל מאוחר לפעילות הזאת. סיבה שנייה, סבירה יותר, היא ששררה כנראה מתיחות בין שני הסופרים המשבילים, שנבעה אולי מתחרות טמיה ביניהם. שניהם שלחו בהכות להצפירה, אך כתבותיו של יצחק הלוי התפרסמו במקום בולט ובאותיות רגילות, בעוד שכתבותיו הראשונות של דוד אלקאיים התפרסמו באותיות קטנות. ייתכן שיצחק הלוי אף התנוון אל מתחרו בטרוניה הבאה שכאחת מכתבותיו: "עתה הנני מודיע גלוי בשערי הצפירה שבל מכתב מעידנו הנמצא בהצפירה או במב"ע אחר בלי חתימת בעליו הנני נקי ממנו ואין אחריותי עליו ואני אומר ברור בפה מלא שהשם נקרא עליו ביום שמיני ללידתו בקהל עם בו בשארתי ומעולם לא שניתתי ולא אשנה בע"ה (= בעורת ה') ואין צדקה לשום אדם לחארני במכתב בלי חתימת שמי" - הצפירה, שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 14 מחודש טבת תרנ"ב, עמ' 56. דוד אלקאיים פרסם באחד הגליונות שלעניינן כתבה בעילום שם, שעליה הוא חתם כך: "ע"ה (= עבד ה') איש יהודי ס"ס (= סיפה טב)". ראה שם, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 259, עמ' 1047. בתגובה לכך כתב כנראה דוד אלקאיים אחד משיריו העוקצניים והלגלגניים (וגם היפים) ביחתי: "פיוט על בגד (= בגידת) הבני אדם", המתחיל כך: "איה שוקל וסופר מאמרים, אם בכתביו אש בגד בערה?" ראה את השיר בכת"י זעפרני של הריזאן "שירי דודים" לר' דוד אלקאיים שיצא לאור במהדורת צילום בירושלים, תשמ"ג (להלן שירי דודים), עמ' 225-228. את קובץ הפיוטים "רנני ושמחי", שיצא בוניה בשנת 1890, ערך יצחק בן יעיש הלוי יחד עם חיים אבן היים ודוד יפלא. זה האחרון השתתף גם בעריכתו של קובץ הפיוטים השני והחשוב שנערך במוגדור, "שיר ירדות", שיצא לאור במראכש למעלה משלושים שנה לאחר "רנני ושמחי", בעריכתו הראשית של ר' דוד אלקאיים, שבו הוא פרסם גם רבים משיריו על משקל ה"קצירה" הערבית-מרוקאית. תרומתו של הוג המשכילים במוגדור למסורת הפיוטית במוגדור עוד תתכרר להלן.

82. ראה בתכות אלה בהצפירה, שנה י"ח (תרנ"א-תרנ"ב), גליון 208, עמ' 840; גליון 209, עמ' 845; גליון 237, עמ' 958-959; גליון 241, עמ' 975; גליון 259, עמ' 1047;

- גליון 268, עמ' 1083-1084; שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 245, עמ' 1044-1045; גליון 246, עמ' 1049.
83. ראה כתבות אלה בהיהודי, שנה ראשונה (תרנ"ה-תרנ"ט), גליון כ"ג, עמ' 3; גליון כ"ז, עמ' 2; גליון ל"ח, עמ' 2; גליון ל"ט, עמ' 2; גליון מ"א, עמ' 3; שנה שנייה (תרנ"ט-ת"ס), גליון ג, עמ' 6; גליון ב, עמ' 4-3; שנה שלישית (ת"ס-תרס"א), גליון ב, עמ' 5; גליון כ"א, עמ' 5; גליון כ"ב, עמ' 4-3; גליון ל"ו, עמ' 5-4; גליון מ"ה, עמ' 12; גליון מ"ז, עמ' 4; שנה רביעית (תרס"א-תרס"ב), גליון מ, עמ' 4-3; שנה חמישית (תרס"ב-תרס"ג), גליון י"א, עמ' 4; שנה ששית, גליון ד, עמ' 4-3; שנה שביעית (תרס"ג-תרס"ד), גליון כ"ט, עמ' 16; גליון ל"ט, עמ' 4-3; שנה שמינית (תרס"ד-תרס"ה), גליון ב, עמ' 5; גליון ה, עמ' 5; שנה עשירית (תרס"ה-תרס"ו), גליון כ, עמ' 5; שנה אחת-עשרה (תרס"ו-תרס"ח), גליון ג, עמ' 5-4; גליון ח, עמ' 8; גליון כ"ג, עמ' 5-4; גליון כ"ד, עמ' 4; גליון ל"ב, עמ' 4-3.
- יש לציין פה את סדרת הכתבות ששלח להיהודי משכיל עברי נוסף מצפון-אפריקה באותה תקופה - ר' מרדכי הכהן מטריפולי, שהתחיל לפרסם מעין כרוניקה של יהדות לונדון בשבועון היהודי, בגליון ל"ח של השנה העשירית (תרס"ו-תרס"ז), עמ' 5, והמשיך בכך במשך שנים רבות.
84. ראה הצפורה, שנה י"ח, גליון 206, עמ' 840; גליון 209, עמ' 845.
85. השוהה שם, גליון 241, עמ' 975: "ומה רע גורלנו אנחנו היושבים בערי אפריקה ומארוקו וסביבותיה, תחת אשר נהיה חביבים ונעימים בהשתדלותנו בחרשת המעשה, בי אנחנו מסתופפים בצלם ועלינו להיות אומנים בכל מלאכה, ואולי יצא לנו מזה אור, כמו שאנו רואים כי המלכים אהבים תמיד בעלי מלאכות כי זה הוא קיום העולם, ובפרט אנחנו הננו חוסים בצל הממשלות ויושבים ביניהם כמו אורחים, וכמה יתרצה זה אל ארוננו אם לא במלאכתנו ובחכמתנו ותעמוד לנו בארצות פזורנו וע"י המלאכות והחכמה בלי"ס (= בלא ספק) נהיה רצויים המלכים והסגנים והשרים, כי אם באלה יתפצו, כידוע, ואנחנו נקוה כי מזה תצמח לנו הישרעה." ר' דוד אלקאיים בעצמו נאה דרש ונאה קיים. הוא היה אמן ואומן ועסק במקצועות כמלאכות שונות לפרנסתו החזקה. פרטים על כך ראה במאמריו המוזכרים בהערה 5 לעיל.
86. ראה הצפורה, שנה י"ח, גליון 237, עמ' 958-959; גליון 241, עמ' 975.
87. שם, גליון 268, עמ' 1083-1084.
88. היהודי, שנה ראשונה (תרנ"ה-תרנ"ט), גליון מ"א, עמ' 3.
89. שם, גליון ל"ח, עמ' 2; גליון ל"ט, עמ' 2.
90. שם, גליון ל"ט, עמ' 2. בכתבות אירועיות אלו הוא הזכיר שמות רבים של בני הקהילה, שהיו מעורבים בפעילות שעליהן דיווח. ציין השמות מעורר לנו להבין במה ובמי המדובר באחדים משירי שלא נתן בהם פרטים מפורשים. ראה למשל את השיר שהקדיש לחבריו ולחידויו: "שירי חדים", עמ' 216-218.
91. ראה היהודי שנה שלישית, גליון מ"ה מיום ה', ה' באלול תר"ס, עמ' 12. ראה גם: שם, גליון מ"ז מיום ה', ר"ב באלול תר"ס, עמ' 4.
92. הפרטים שמוסר צ' יהודה בתוכו על הארגון הציוני במרוקו (הערה 15 לעיל), עמ' 73-74, על תקמתו של הארגון הציוני הראשון במרוקו, אינם ותאמים בדיוק את הדיווח ששלח ר' דוד אלקאיים לשבועון היהודי. זה האחרון היה נוכח באספת הייסוד של הארגון, ואף נבחר בה למזכיר הארגון בשפה העברית. מדבריו עולה ברורות שהיקמה להקמת הארגון יצאה מבני הקהילה דוד בוחכוס ור' יעקב יפרגאן. נסים לוגאסי (ראה עליו בהערה 64 לעיל) רק בדרך על המגמר ועור בהצעת

- השקלים. השוה: "במכתב העבר כחכנו בעבור החכרה הציונית שהתנוססה בעי מוגאדור על ידי הגבר המרום כח"ר דוד בוחכוס, יצ"ו, ועל ידי החכם השלם וכו' בה"ר יעקב יפרגאן הי"ו. שני האנשים האלה כתמו רגליהם ככל העיר לפחת ו חדשה בלכות אחינו, רוח ציוני /.../. קרוב למאה אנשים אשר נרשמו שמותם לתב הציגות, אשר עתה קראו שמה בשם "שערי ציון", והיו עד בה ועד כה והנה הנו ה' (= האדון) בעירנו האיש המהולל והיקר, המלא תמיד רגשי דאגות בעבור ו ועדתו. האיש הזה, שמו האדון ר' משה לוגאסי הי"ו /.../. באשר בא האיש ו מלונדון (דוקו מלונדון ולא ממנצ'סטר, כפי שכותב צ' יהודה - י"ש) וימצא תב הציגות שהתנוססה במוגאדור ואז שמח לקראת המראה הנעימה הזאת והוא והא דוד כחכוס קראו לאספת חמשה עשר אנשים בבית הכנסת החדש אשר בנה האו מסעוד עטאייא נר"ו, ערב ראש חדש אב (תר"ס) ביום חמישי בשעה הששית בג כבר היו כלם בחאטפה /.../ היהודי שנה שלישית, גליון מ"ז, עמ' 4.
93. ראה למשל: הצפורה, שנה י"ט (תרנ"ב-תרנ"ג), גליון 245, עמ' 1044-1045; גליון 246, עמ' 1049; היהודי, שנה ראשונה, גליון כ"ג, עמ' 3; שנה שנייה, גליון כ"ז, עמ' 4-3; שנה שלישית, גליון ב, עמ' 5; גליון כ"א, עמ' 5; גליון כ"ב, עמ' 4-3; גליון ג, עמ' 5-4; שנה רביעית, גליון מ, עמ' 4-3; שנה חמישית, גליון י"א, עמ' 4; שנה שביעית, גליון ל"ט, עמ' 4-3; שנה שמינית, גליון ח, עמ' 5; שנה עשירית, גליון עמ' 5; שנה אחת-עשרה, גליון ג, עמ' 5-4; גליון ח, עמ' 8; גליון כ"ג, עמ' 5-4; גליון ל"ב, עמ' 4-3.
94. ראה במיוחד כתבתו הארוכה והמועמעת, שבה הוא מתאר את פרשת רציחתו הסוחר מסעוד אמזאלאג ממוגדור והחיפושים הקדחתניים והרומטיים אחרי שו גופתו. שם, שנה שלישית, גליון ב, עמ' 5; גליון כ"א, עמ' 5; גליון כ"ב, עמ' 3 מסעוד אמזאלאג היה חבר בארגון קהילתי יחד עם דוד אלקאיים, וחברי האו פעלו כאיש אחד בכל הפרשה הנוראה הזאת: "מקרה מוזר קרה אשר כל שו חצלנה אוניו, והוא, אתו מאחינו וענף מאגודתנו וחבר מלאכתנו, לשכת י" המערבי" מוגאדור, אח לאגודת "כני ישראל" בירושלים, ושמו מסעוד אמזאלאג, (= נחשו עדן). שם, גליון כ, עמ' 5. ע"פ עדותו של ר' שלמה כנאפו, בן 79 ממוג הזי כיום בירושלים, שאותה הוא מסר לי בע"פ, פעלה הבורת המשבילים העבר במוגדור במסגרת חוג זה.
95. ראה: שם, שנה אחת-עשרה, גליון כ"ג, עמ' 5, וכן הערה 37 לעיל.
96. ראה: היהודי, שנה אחת-עשרה, גליון כ"ג, עמ' 5-4; גליון כ"ו, עמ' 4; גליון ל"ב, עמ' 4-3. הדים של הפרשת האלה, ראה גם במאמרו של דוד לייטמן המצוטט מכת מארכיון כ"ח: "Quelques aspects de La condition de dhimmi: Juifs Littman: Afrique du Nord avant le colonisation", *Yad* No. 3 (Octobre 1976), pp. 45-49.
97. כפי שהוא מעיד על עצמו בשירו, חיר' דוד אלקאיים את חוויותיו המשכוליות ב מבוגר מאוד (בגיל שנים 30 לייס שנה לחייו, כנראה) והתפכח מהן עם הזמן.
98. הדיווח יצא לאור על ידי משפחת זעפרני-עופרן מירושלים במהדורת צילום, בן השמ"ג, ע"פ השתדלותי. על כתב-היד, ראה במאמרי המוזכרים בהערה 5 לעיל הציטוטים שיוכחו כאן לקותים מתוך מהדורת הצילום (שירי חדים, תשמ"ג), כ הניקוד ועריכת הטקסט הם שלי.
99. השוה למשל את שירי הנאולה וארץ ישראל של ר' דוד אלקאיים עם שירי בא הנושאים של ר' דוד בן אהרן חסין (מכנאס, 1720-1792) בספרו תהלה ל: אמסטרדם תקס"ו, או עם שירי של ר' רפאל משה אלכאז בספרו שיר חרש, ירש תרצ"ה. אצל כל המשוררים שקדמו לו ההיצמדות לתאורים התנ"כיים והר"מו

- אליהם בולטים מאוד, בעוד שאצל ר' דוד אלקאיים ממד בין-טקסטואלי זה משמש תמיד כשיטה פואטית בכתיבה הלירית שלו.
- 100. ראה שירי דודים, עמ' 199-201.
- 101. שם, עמ' 233-234.
- 102. שם, עמ' 160. ראה את הפיוט בולו שם, עמ' 160-161.
- 103. "רב מנשה אשר טרה ויגע לקנות חפשיות ואזרחיות ליהודים באינגלאטרא" (השרת המשורר, שם, עמ' 160).
- 104. ראה התייחסות נוספת לתבועה הציונית בשירי אחר: "יה שוב שבנות עם ועבודת חלני, ותגיע ציון תצעד ותצוץ כנגוהות בימי זריחתך", שם, עמ' 159.
- 105. ראה הערה 102 לעיל.
- 106. ראה את חזיון הגאולה שהוא מתאר בסוף אחד משיריו חתני כיים, שם, עמ' 64-65, וכן בתוך: שירי דודים, ירושלים תש"ס, עמ' 318. גם פה בולטת והשפעתם של חברי הציונות על כתיבתו של המשורר.
- 107. מתוך פיוט שבתובתו היא: "פיוט זה על אומץ וחוק עם ישראל טובל כמה צרות על דתו ואמונתו כאלהיו ומקדש שמו ברבים", שם, עמ' 228-229.
- 108. כאן מכיוון המשורר למקרים הרבים של עיוות דינם של היהודים, שהובאו למשפט בפני מושלים מוסלמיים במרוקו, ודיווח עליהם בעיתונות העברית.
- 109. כאן רומז המשורר לאחד מיסודותיה החשובים של הפרווזיה שלו. הכוונה להתאמת המשפט של שירי למנגינת של שירי "קצאייז" ערביים מוסלמיים. אל כלל פואטי זה הוא מתייחס במפורש באחד משיריו. ראה שם, עמ' 144, וכן להלן.
- 110. השווה למשל את שירי המוסר וההתבגרות שלו או את השירים בהם הוא מתאר את עוניו ואת מופעי נפשו ואכזבתו.
- 111. ראה ניתוחם המפורט של שירי השבלה אלה במאמרי הנזכרים בהערה 5 לעיל.
- 112. ראה בה"י "שירי דודים", עמ' 115.
- 113. שם, עמ' 164.
- 114. בכתובת פיוט בתב המשורר: "פיוט זה על החבמה ועל ההשכלה, אשר מתחללת בפי המשכילים והחכמים ומתנוללת בין הספשים; ובעת יסוף המשכיל דברים אמתיים, החכם משתעשע, והספש קורא אותו אפיקורוס או כופר", שם, עמ' 164.
- 115. שם, עמ' 165. בכתובת של פיוט אחר הוא כותב: "פיוט זה על הגאולה ועל תאות ראות המקדש, ועל הבני אדם חסרי מדע וכינה, ובעזה"י (= ובעזרונותינו הרבים) - רבים, וחכמים לא יצא ידי תובתם עמהם", שם, עמ' 157.
- 116. בראש אחד הפיוטים הוא רשם: "פיוט זה על החכמה והעשר, וארך הימים, וגו', והבל הבל וריק נגר יראת ה' לכד", שם, עמ' 133. ר' דוד אלקאיים היה ונשארו ארוק בדתו ובאמונתו היהודית, גם בעת הרפתקאתו המשכילית.
- 117. על מספר שנות חייו של ר' דוד אלקאיים שמעתי גירסאות שונות. הוא נפטר ב-1941, ולפי עדויות של חלק ממכירי, הוא היה אז בן למעלה מתשעים שנה. אם כך, הוא נולד בסביבות 1850. אחרים טענו באוזני שהוא נפטר כבן שמונים שנה. יוצא אפוא שאת תקופתו המשכילית הוא התחיל בגיל 30 או 35, לכל המקרים.
- 118. שם, עמ' 151. בראש השיר, נתן המשורר את הפרטים הבאים: "פיוט זה על קוצר שפתנו הקדושה, מפני הגליות והטלטולים ולא נשאר רק מה שכתוב בתנ"ך לבד; ובוה נשארה קצרה; ולא תתמלא תאות המשורר להביא כל רוח שירתו באותו; ולשון העמים רחבה, ומה גם שלא ניתנה רשות להשתמש בשור וחמור, כמו משוררי הערבים", שם, עמ' 150.
- 119. ע"פ עדותו של ר' שלמה כנאפו ממוגדור, שנמסרה לי בע"פ (ראה הערה 94 לעיל).

- הדיבור העברי היה חלק חשוב בפעילותה של החברה "יסוד המערבי", שכראשה עמד כנראה ר' דוד אלקאיים (ראה אותה הערה לעיל).
- 120. רמז נוסף נמצא בשיר אחר, שבו הוא כותב: "ולשון קדשן קבין, כי הכל ממני נעדר, למה למה לי, וטפתי בכלח, נראקה כתנשי" שם, עמ' 83. בפיוט אחר הוא רשם: "קצם לעד הוא יפצה מתבקק על דברת השפה ועיר קלה, ציון עיר המהוללה", שם, עמ' 130.
- 121. שם, עמ' 150.
- 122. שם, כנ"ל.
- 123. שם, עמ' 151.
- 124. השווה למשל את שירי של ילדיו "סמה זו, מת תהא עליה?": כל שירי יל"ג, ורשא 1884, ספר א, עמ' 109-112.
- 125. שירי דודים, עמ' 221-222. ראה בעמ' 221 שיר דומה שכתובתו: "פיוט זה לילדים וילדות המנגנים בבית הספר להתלמד בהברות ומשקל הנגונים בשירים וכלי זמר, והוא על יקרת השפה".
- 126. ראה הערה 118 לעיל.
- 127. ראה על כך: א' חזן, "לשון וסגנון בשירת ר' דוד קיים", פעמים 17 (תשמ"ג) עמ' 53-75, וכן עבודות שלי שבהכנה.
- 128. שירי דודים, עמ' 151.
- 129. שם, עמ' 182.
- 130. שם, כנ"ל.
- 131. ר' דוד אלקאיים בתכ גם שני שירים בערבית-יהודית על הצדיקים והגאולה. ראה שם, עמ' 236-241. גם כאן העבודה הלשונית והחיתושים הלשוניים שלו בולטים לעין. הוא ניסה ליצור מעין לשון ערבית-יהודית ספרותית על יסודותיה של הערבית היהודית המדוכרת ועל יסודותיה של לשון שירת ה"קצירה" הערבית מוסלמית, ה"מלחון".
- 132. שם, עמ' 151.
- 133. שם, כנ"ל.
- 134. שם, עמ' 150, הפיוט על "קוצר השפה".
- 135. אין זאת אומרת שר' דוד אלקאיים לא חיבר שירי קודש באותה מתכונת, אך עיקר יצירתו יוחד לפריצת מסורת הפיוט של משוררי צפון אפריקה, הן במשקל המוסיקלי של שיריו, המורכבים רובם ככולם על לחנים של "קצאייז", והן בנושאים חתני כיים או האישיים-הגותיים שלו.
- 136. אין כאן המקום לעיין בלשנידטוריסטגוני בלשון השירה של ר' דוד אלקאיים ולהערכת הישגיה. הדבר ייעשה במסגרת סדרת המאמרים שאנו מקדישים ליצירתו של המשורר, שהלקה הראשון כבר פורסם (ראה הערה 5 לעיל). ראה גם מאמרו של אפרים חזן, הערה 127 לעיל.
- 137. בשירי בשבח הלשון העברית (ראה הערה 125 לעיל) ישנם ביטויים ומבנים המזכירים את שירי על הלשון של המשכיל והמזרחן פרופ' יוסף הלוי, שזובר בו בראשית מאמר זה. השירים התפרסמו בספרו מחברת מליצו: ושיר, ירושלים תרנ"ד, עמ' 54-57. באותו חיבור הובאו גם כמה ממאמריו העיוניים של יוסף הלוי אודות הלשון העברית והרחבתה. ראה שם, עמ' ד-לב. האם דוד אלקאיים קרא

ספר והז אין לנו הוכחה ברורה לכך, אך הטבירות לכך גדולה מאוד.
 138. כדברי החספר שלהם על יצחק בן יעיש הלוי כותבים דוד אלקאיים וחברו דוד יפלא שהנפטר שלח כתבות גם לעיתונים שיצאו בירושלים. ראה הערה 6 לעיל.
 139. ראה למשל: כל שירי מהללאל לאברהם בער ב'חיים הכהן, ספר שני, וורשא תרנ"א, עמ' 30, "שירת דודים".
 140. הצירוף "שיר יודיות" (כחולם או בשורוק) נפוץ מאוד בשירת ההשכלה, ככותרת ראשית או ככותרת משנה. ראה למשל: כל שירי יהודה לב גורדון. ספר שלשי, סנט פטרבורג תרמ"ד, עמ' 1: "אהבת זוד ומיכל - שיר יודיות"; שמואל דוד לוצאטו (שור"ל). כבוד נעים, כרך ב, פאדובה 1879, עמ' 7: "שיר יודיות"; עמ' 228: "שיר יודיות בלשון סורית"; כל שירי מהללאל לאברהם בער ב'חיים הכהן, ספר שני, וורשא תרנ"א, עמ' 6: "משכיל שיר יודיות".

141. השירים התנ"כיים המובחנים הנשנים בעתה בשירה העברית של יהודי מרוקו. לפני ר' דוד אלקאיים כתב, למשל, שירים כאלה, בין יתר שיריו, ר' סלימאן בן דוד כן חמו, שהי בנראה במאה ה'ר" באזור האפילאלה שבדרום מזרח מרוקו. שירי אצורים עדיין כולם בכתב יד רבים, שמקורם מאזור זה בלבד, בגון כה"י שטרשותו של חנניה דהן בכתים (ואני מודה לו על שהרשה לי לעיין בו) ושרבשות אברהם טורג'מו בכפר מימון, אך שיריו של ר' סלימאן בן חמו על דמות תנ"כיות שונות צמודים מאוד לטקסט המקראי.

142. ראה על כך: א' סרוסי, "ישן" ו"חדש" בשירת הבקשות של יהודי מרוקו, חיבור לשם קבלה תואר מוסמך כמוסיקולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981 (91 עמ' במכונת כתיבה ובשכפול): הנ"ל, "שינוי והמשכיות בשירת הקודש של יהודי מרוקו - תמורות" במשמעות הסימבולית של מנהג מוסיקלי-סורתי, פעמים 19 (תשמ"ד) עמ' 113-129.

143. אין להבין מכאן ששיטתם המוסיקלית בהלחנת הפיוטים של עורכי "שיר יודיות" תומצאה על ידם. השיטה היתה קיימת כמשך יחזר ממאה וחמישים שנה לפני כן, ועדות לכך הם כתבי היד הרבים בהם היא מופיעה כעזרה מפורשת או בעקיפין. (ראה על כך את חיבורו של א' סרוסי המוזכר בהערה הקודמת). אנשי מוגדור הצליחו לשכלל את השיטה, ובעיקר למצוא את הכלי - הרפס - להפצתה בקהילות אחרות שמהוץ לחוגם המצומצם, מבין שלושת העורכים היה ה"שיך" דוד יפלא המומחה ל"נובה" האנדלוסית וללחנים של אלפי ה"קצאיד". מספרים שאפילו מוסיקאים מוסלמים פנו אליו בשאלות ובבידורים.

144. אחרי מותו, נהפך ר' דוד בוגלו ז"ל למעין קדוש בקרב חוגי הפייטנים הממשיכים את דרכו, ושבתי לשונו ויצירתו הולכים וגואים בפיהם. רוגמא לכך נמצאת בעמוד השער של חוברת ראשונה, הבוללת כמה משיריו בליווי הביוגרפיה שלו (ביוגרפיה אפולוגית ביותר), מחתת לתמונת השער רשום: "תמונת גדול הפייטנים והמשוררים ואב השפה העברית מורט הרב דוד בוגלו ז"ל", ראה מאיר עטיא (עורך), לרור שיר, חלק א, קריתים תשמ"ם, 24 עמ' במ"כ. על המשורר, ראה גם את רשימתו: י' שיטרי, לרונתו של ר' דוד בוגלו, אפרון 3 (חורף 84-85), עמ' 57-56.

145. ר' חיים שושנה, אעידה שחר, כרך א, ירושלים תשל"ט, ברך ב, ירושלים תשמ"ג. הכרך השלישי האחרון נמצא בהכנה. בכרך האחרון אמור ר' חיים שושנה לפרסם לאשונה גם את שיריו.

146. לשאלתי על המקורות לידיעתו הרבה בדיקוק העברי טען ר' חיים שושנה כאזוני שהוא לא למד מקצוע זה מתוך ספרי דקדוק או מתוך ספדי לימוד כלשהם, אלא

מתוך התבוננות טקסטית המקראיים בלבד. אולם מודעותו לדקדוק ולעברית החדשה אינה מותירה כל ספק בדבר השפעתה של ההשכלה העברית עליו ועל בני דורו, תלמידי הישיבה בקהילות הגדולות של מרוקו. יש לציין כאן שכמו אצל ראשוני המשכילים העבריים באירופה, היה הדקדוק העברי המקצוע הראשי ואולי אף היחיד בהינוכם העברי החדש של המשכילים במרוקו. ר' דוד אלקאיים אף חיבר שירי ארוך על כללי הדקדוק המסורתיים. ראה שירי דודים, עמ' 235-237 "פיוט על הדקדוק", כמו כן הקדיש ר' רפאל משה אלבאו (צפרו, 1823-1896) פרט שלם מתוך ספרו שבכתב יד "באר שבע" לכללי הדקדוק (ראה בה"י מס' Feb. 1950 8 שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, פרק א).

147. ראה את פרסומיו: שרביט הוהב, קובלנקה תרצ"ח; רסיסי לילה, קובלנקה תש"ז אור חדש, קובלנקה תש"ד (חלק א), תש"ז (חלק ב); סור הבריאה, קובלנקה תש"א.

148. בספרו מתאר ר' דוד דאנינו ביקור דמיוני בגיהנום וכגן העדן ומתאר את הדמויות המאכלסות שני מקומות אלה.

149. בהקדמתו לספר כותב המחבר: "יודי המשבילים ושוחריו החבמה, הגה הבאתי לכנ ספר הלולים מפרי האדמה, מלא דברים מושכלים, נוהג לפתאים ערמה בו דברית מועילים להדר השכל ולהוציא לאור תעלומה, הועתק מלשון לעו לשפתנו התמימו על ידי איש מופלא שמו זאב בן נפתלי... והרואה העתקת זאב בן נפתלי הנקרא "בכטן האדמה" ימצא ספר מלא מיני תרגימא, וההענתקה שלי בה דברי חכמה וכתבתי אותו כלשון המקרא, ואותחת התורה, ובהעתקתי האחרונה לא ימצא לראשונה לא דמות ולא תמונה, ורואיה יעידו ועל האמת יודו, ויאמרו ויגידו ויל יכחדו. שזה ענין לבדו וזה ענין לבדו". סור הבריאה, קובלנקה תש"א, עמ' 1-2.

150. ראה למשל את הטקסטים שבסוף הספר "שרביט הוהב", עמ' מו-א, נו-א, כולי דרשה נלחכת שהשמיע לאחר מתן הצהרת בלפור. בעמ' מו-א, מז-א, הוא כותו למשל: "אלככם אחיכם אקרא, בואו לנו לעזרה הגה אנחנו בצרה, יען נפשנ עצורה, בארץ עכורה, כי לא נוכל לעלות מהרה, מארץ שחורה, לארץ טחורה שעלינו סגורה, בעיר נצורה, וארצנו היקרה, לכניה קוראה, כל איש יהודי, לי יתח פודה, מיד עם רודה, שאותי צודה, ומציר צעדי, מלבת לארץ כבודי, אף שאב מעודי, מתאמץ בכל מאודי, לצאת מארץ נודי, ובארצי אהיה חפשי לבדי, ובעודי חלוצי גדודי, ישוע עם רודה, להיח עבדי, וה' יגמור בעדי".

151. במאה ה' שימש הרב יוסף משאש ממכבאס (1890-1974) כסמל לפתיחות זו; הו שימש כרב ראשי בטלמסן שבאלג'יריה, במכבאס ובחיפה, והשאר עשרות ספריו תורגמו ובללויים, כולל שלושה כרכים עבים של מכתבים בשם "אוצר המכתבים" ראה עליו: H. Zefrani, *Pédagogie Juive En Terre d' Islam, Paris 1969*.

152. ראה למשל את שיריהם של ר' רפאל משה אלבאו (1823-1896) ושל ר' שלו אזולאי (1922-?) מצפרו בתוך: ר' דוד עזבדיה, קהילות צפרו, כרך שני, ירושלה תשל"ה, עמ' 219-221. ר' רפאל משה אלבאו כתב גם חיבור על שבע החבמות החו השם "באר שבע" (ראה הערה 145 לעיל) וכן פיוט באותו נושא שכתבתו היא "פיוט יסודתי אף עשיתי על שבע חכמות, והם חכמת ההגיון, חכמת המספר חכמת המדידה, חכמת התכונה, חכמת הניגון, חכמת הטבע, חכמת האלהוה שכולם מתאימות ובלולים בחורתנו הקדושה וממנה יצאו, והם כולם סולם לעלו אל חכמת האמת". ר' רפאל משה אלבאו, שיר חדש, ירושלים תרצ"ב, עמ' יג, א.

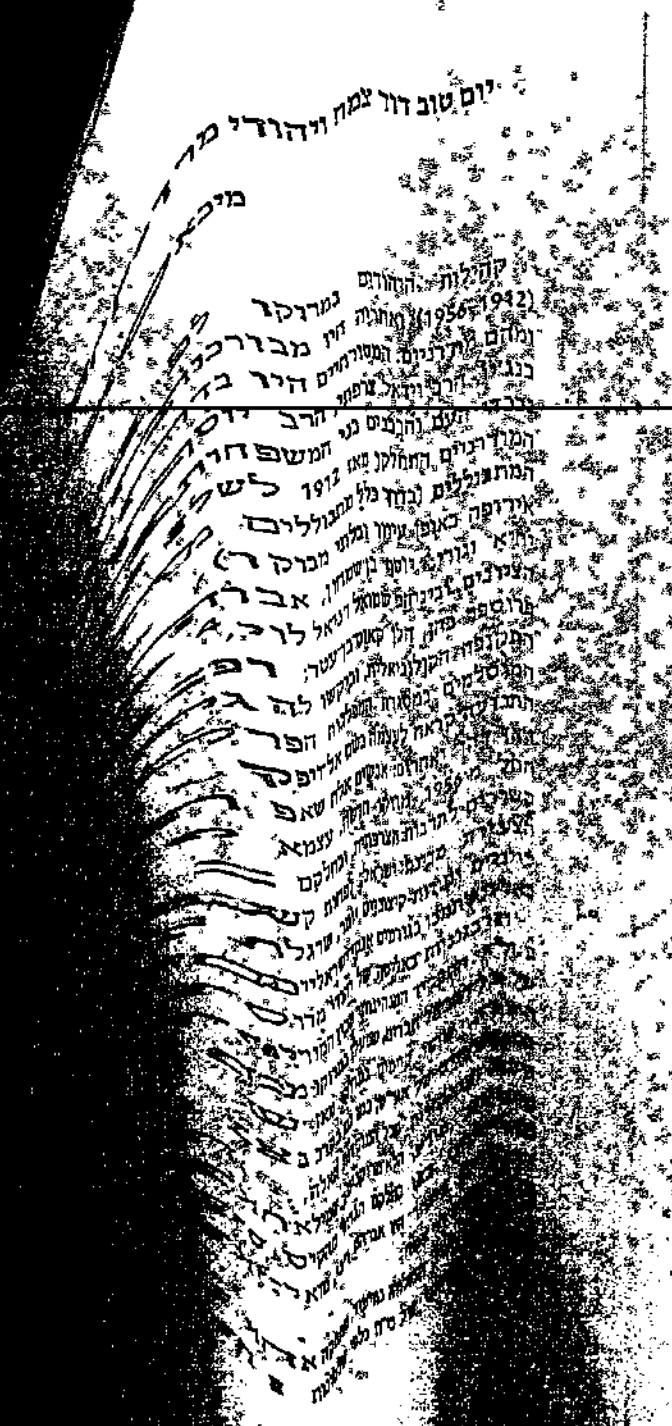
153. ראה למשל את דבריו של ר' שאול אבן דנאן מפאס שהתפרסמו בהסכמתו לספר של ר' יוסף בן נאים, מלבי רבנו, ירושלים תרצ"א: "... וירבו הימים וה' פקד או

עמו וירא בשפלותם כהושעגה, הממשלה הצרפתית, ממשלת החופש והמדע, פרשה כנפיה על תושבי מארוק, ותביא את העם לחסות בעל עוזה, העם היהודי הסיר אז בגדי הצואים, בגדי העבדות, וילבש מחלצות בגדי החופש והדרור. עיניו אשר היו עצומות מראות זכות אנוש נפקחו עתה כרגע."

154. דוגמאות לכך משמש פעלם של ר' יוסף בן נאים כספרו מלכי רבנו, ירושלים תרצ"א; ושל ר' דוד עבדיה בספריו קהלת צפרו, שלושה כרכים, ירושלים תשל"ה, תשל"ו; פאס וחכמיה, שני כרכים, ירושלים תשל"ט.

155. שים לב בכל זאת לפעולתו הבמרצת של י' אוהיון (הערה 8 לעיל) מעל דפו השכועון הציוני "העתיד המצוייר", שיצא בצרפתית, למען הכנסת רפורמה מקיפה בלימודי היהדות ובהודאת העברית בבתי-הספר של כי"ח במרוקו. מאמרו התפרסמו בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים והשפיעו את השפעתם על מוסדות חברי כי"ח.

156. על צמיחתה והתפתחותה של התנועה העברית במרוקו ראה את חיבורו של צ' יהודה (הערה 15 לעיל) וכן: מ"מ לסקר, "החינוך היהודי במרוקו", פעמים 9 (תשמ"א), עמ' 78-99.

13139

מִקְרָם וּמִיָּם

ב

מתקרים על החברה היהודית בארצות האסלאם
ובפזורה הספרדית

הת

קובץ זה נערך על-ידי
יוסף שיטדית וצבי יהודה